HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 13, Issue: 2, April 2021

www.historystudies.net

BİR KURUMU YENİDEN TASARLAMAK: ABDULLAH HASİB EFENDİ'NİN ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE HAKKINDAKİ GÖZLEMLERİ

*Redesigning an Institution:
Observations of Abdullah Hasib Effendi about the Book Inspection Board*

Dr. Kasım Hızlı

Devlet Arşivleri Başkanlığı

kasimhizli@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7265-5522

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 09.02.2021
Kabul Tarihi-Accepted Date : 14.03.2021
DOI Number : 10.9737/hist.2021.998

Atıf – Citation: Kasım Hızlı, "Bir Kurumu Yeniden Tasarlamak: Abdullah Hasib Efendi'nin Encümen-i Teftiş ve Muayene Hakkındaki Gözlemleri", *History Studies*, 13/2, Nisan 2021, s. 497– 522.

**BİR KURUMU YENİDEN TASARLAMAK:
ABDULLAH HASİB EFENDİ'NİN ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE
HAKKINDAKİ GÖZLEMLERİ**

Redesigning an Institution:
Observations of Abdullah Hasib Effendi about the Book Inspection Board

Dr. Kasım HIZLI

Öz

II. Abdülhamid'in otuz üç yıllık otoriter yönetimi, basın-yayın hayatında derin izler bırakan uygulamaları ile tartışmalı bir dönemdir. Bu dönemin zihinlerde yer eden kurumlarından biri de Encümen-i Teftiş ve Muayene'dir. 1881 yılında kitap ve dergi basım-yayınını denetlemek için kurulan Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin varlığı ve faaliyetleri, döneminde ve sonraki yıllarda eleştiri konusu olmuştur. Bu çalışma, Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin tartışmalı tarihinin bir kesitini bilimsel veriler ışığında aydınlatmayı amaçlamaktadır. Encümen reisliğine tayin edilen Abdullah Hasib Efendi'nin encümeni kapsamlı bir revizyona tabi tutmak için II. Abdülhamid'e sunduğu 1898 tarihli rapor, çalışmanın esasını teşkil etmektedir. Raporda encümenin kuruluş amacı, mevcut vaziyeti, eser kontrolünde izlenmesi gereken yöntem ve encümen kadrosunun iyileştirilmesi için yapılan tensikat teklifi yer almaktadır. Abdullah Hasib Efendi'nin kitap ve dergi sansürü için önerdiği yöntem ve bu yöntem doğrultusunda verdiği örnek, sansür mantığının işleyişi ve boyutları hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Encümenin kurumsal yapısı ve üyeleri hakkında dikkate değer eleştiriler içeren rapor, encümen kadrosu ve uygulamalarını içeriden bir gözün aktardığı veriler doğrultusunda analiz fırsatı vermektedir. Çalışmada encümenin tarihçesi verildiği gibi Abdullah Hasib Efendi'nin gözlemleri analiz edilerek hedeflenen kurumsal revizyonun gerçekleşip gerçekleşmediği ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Abdullah Hasib Efendi, Encümen-i Teftiş ve Muayene, Sansür

Abstract

The thirty-three-year authoritarian rule of Abdülhamid II is a controversial period with its practices that left deep marks in the life of the press. Book Inspection Board is one of the remindful institutions of this period. The existence and activities of the Board for the Inspection of Books, which was established in 1881 to control the publication of books and magazines, have been criticized both in its period and in the following periods. This study aims to clarify a section of the controversial history of the Book Inspection Board in the light of scientific data. The report (1898) submitted to Abdülhamid II by Abdullah Hasib Effendi, who was appointed as the head of the board in order to subject the council to a comprehensive revision, constitutes the basis of the study. It includes the purpose of establishment of the board, its current status, the methods to be followed during the control of a work, and a severance proposal made for the improvement of the board's staff. The method proposed by Abdullah Hasib Effendi for book and magazine censorship and the example he gave in accordance with this method provides important clues about the functioning and dimensions of the censorship logic. The report, which contains remarkable criticisms about the institutional structure and members of the board, gives the opportunity to analyze the staff and practices of the council in line with the data conveyed by an insider. In the study, the history of the council, the translation of the report and the biography of Abdullah Hasib Effendi were included, and the report was analyzed to reveal whether the intended institutional revision was realized.

Keywords: Abdülhamid II, Abdullah Hasib Effendi, Book Inspection Board, Censorship

Giriş

XIX. yüzyıl, Osmanlı toplumunun matbaa ürünlerinden geniş ölçüde yararlanmaya başladığı bir zaman dilimidir. Birbirini takip eden reform dönemleri, bürokraside kırtasiye kullanımının artması, yaygın eğitim için matbu ürünlerin tedavülü ile özel gazete ve mecmua sayısında yaşanan artış, matbuat hayatının gelişmesine katkı sağlamıştır. Devletin teşviki ve müsaadesi ölçüsünde genişleyip daralan basın-yayın hayatı, zaman ilerledikçe siyasi ve sosyal hayata etki eden bir güç alanı olarak varlık göstermeye başlamış, ortaya çıkan güç alanı ihdas edilen denetim birimleri ile kontrol edilmeye başlanmıştır.¹

II. Abdülhamid devri, yaşanan ekonomik ve idari sorunları aşmak için mevcut denetim mekanizmalarına yenilerinin eklendiği, var olanların etkin hale getirildiği otoriter bir yönetim dönemidir. Bu devir özellikle basın-yayın hayatı üzerinde derin izler bırakan uygulamaları ile tartışmalı bir dönem olmuştur. Telif ve Tercüme Dairesi'ni etkin hale getirmek için ihdas edilen Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin uygulamaları, basın-yayın hayatı gibi toplumsal hayatı da etkilediğinden en çok eleştirilen kurumlardan biri olmuştur.

Jön Türk Devrimi'nden sonra başlayan hatırat merkezli yayınlarda encümenin yasaklarına odaklanılmış, encümen hakkındaki literatür hatıra metinleri etrafında şekillenmiştir.² Arşiv malzemesinin geniş ölçüde kullanılmaya başlanmasıyla belge merkezli yayınlar yapılmakla birlikte henüz encümenin kurumsal yapısı, uygulamaları ve üyelerinin biyografileri tümüyle ortaya konmuş değildir. Bu çalışma ile encümen, bugüne kadar sıklıkla yapıldığı gibi sansüre maruz kalan muhatapların gözünden değil, içerden bir gözün tanıklığı eşliğinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Hamidiye idaresinin “nazik ve ehemmiyetli” kurumlarından Encümen-i Teftiş ve Muayene reisliğine tayin edilen Abdullah Hasib Efendi, “sorunlu” ve üstlerine karşı “sorumlu” bir kurumun âmiri olarak açık dilli ve kıymetli ayrıntılar barındıran bir rapor hazırlamıştır. Problemleri alanlara dikkat çekerken ucu açık ifadelerle yer vermemiş, sorunlu alan ve kişileri isim vererek eleştirmiş, çözüm önerileri sunmuştur. Çalışmanın esasını teşkil eden tasarıda, hedef alınan kişi ve gruplara yönelik iddiaların kişisel çekişmelerden kaynaklanabileceği hesaba katılarak analiz kısmında farklı belgelere müracaat edilmiş, elde edilen veriler eleştirel bir perspektifle değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1. Encümen-i Teftiş ve Muayene

Takvim-i Vekayi'nin basıldığı Tabhâne-i Âmire'de 1839 yılından itibaren bedelini ödeyen herkesin kitap basmasına izin verilmesi, yeni bir denetim alanının doğuşuna zemin hazırlamıştır. 1841 yılında kitap basımı izne bağlanmış, 1857 tarihli Matbaa Nizamnamesi ile kitap basımını denetleme görevi Meclis-i Maarif'e verilmiştir. 1857 tarihli nizamname II. Abdülhamid'in saltanatının ilk on yılında geçerliliğini korumuştur. Matbaa Nizamnamesi'nin kitap denetimi ile ilgili hükmünü icra etmek için 1879 yılında Maarif Nezareti'ne bağlı Telif ve Tercüme Dairesi kurulmuştur.³

¹ Ali Birinci, “Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S. 7, 2006, s. 291-292.

² Ahmet Emin Yalman, *Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın 1831-1913*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 64; Cevdet Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1977, s. 19-20; Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1990, s. 56; Niyazi Ahmet Banoğlu, *Basın Tarihimizin Kara ve Ak Günleri*, M. Sıralar Matbaası, İstanbul 1960, s. 24-38; Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 3, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 843-854; Süleyman Kani İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür: Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, Haz.: Osman Selim Kocahanoglu, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 49.

³ Birinci, *agm*, s. 131-132.

Telif ve Tercüme Dairesi'nden beklenen verim alınmadığına dikkat çeken Maarif Nazırı Ali Fuad Bey,⁴ 28 Aralık 1881 tarihinde “Teftiş ve Muayene Encümeni” kurulmasını teklif etmiştir. Kitap ve risaleleri “edyân, ahlak, âdâb ve politika”ya uygunluk bakımından denetleyecek olan kurum ile kitap basım izni tek kişinin inisiyatifinden kurtararak ilerde “akademi” hüviyetine bürünecek bir heyete havale etmek amaçlanmıştır. Reis, beş aza, altı müfettiş ve beş kâtip olmak üzere on yedi kişilik teşkilatla kurulan Encümen-i Teftiş ve Muayene, genel anlamda dergi ve kitapların denetiminden sorumlu idi. Bu materyallerin basım öncesi tetkiki yanında gümrük ve postanelerdeki muayene memurlarının içeriğini tespit edemediği kitap ve dergiler ile kütüphanelerin teftişi görevi de kurumun uhdesinde idi.⁵

Kitap, kitapçık, notalı-notasız şarkı ve müzik eserlerinin basımı için Maarif Nezareti'ne müracaat edilmesi gerekiyordu. Eser, dili ve alanına göre Encümen-i Teftiş ve Muayene azalarından birine havale ediliyor, kontrol neticesinde verilen geçici ruhsatla basımına izin veriliyordu. Basımdan sonra yayın için de kontrol şartı vardı. Basılan nüsha, geçici ruhsattaki şartlara riayet edilip edilmediği kontrol edildikten sonra yayına ruhsat verilmekte idi. Kitap ve risaleler alanlarına göre Meşihat, Seraskerlik veya Sanayi-i Nefise Mektebi'nin görüşü alınarak basılmaktaydı. Günlük ortalama beş-on kitap başvurusu yapılan encümende farklı diller bilen üyeler istihdam edilmekteydi. Bu üyeler, eserin basılmasına, tashihine veya basılmamasına karar verme yetkisine sahipti.⁶

Encümen üyelerinin, inceleme esnasında uymaları için hazırlanmış bir talimatname mevcut değildi. Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin görev tanımı genel bir çerçeve çizilerek belirlenmişti:

“Matbaalar Nizamnamesi mücebince tab'ı ruhsat-ı resmiye istihsâlinde müstağni bulunan ilanât ve emsâli bazı evrakdan mâada Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'de tab olunacak bilcümle kütüb-i diniye ve resâil ve evrâk-ı mütenevvia-i fenniye ve edebiye ile siyâsiyâta müteallik olmayan resâil-i mevkûte ve resim ve levha ve madalya ve armalar ve Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'ye idhâl olunacak matbûât-ı ecnebiyeden münderecâtının mahzurdan selâmeti gümrük ve postahânelerdeki memurîn-i mahsûsası tarafından kestirilemeyen kütüb ve resâil-i sâire encümence tedkik ve muâyene ve matbûât müfettişleriyle gümrük ve postahânelerde muâyene memurlarına icrâ-yı nezâret olunur. Ve bilumum kütüphâneler teftiş altında bulundurulur kütüb-i mevkûfenin ziyâdan vikâyesine ihtimâm kılınır. Kütüb ve matbûât ve ona müteferri muâmelât ve husûsât-ı nizâmiye ve sâire hakkında devâir-i merkeziye ile taşralardan makâm-ı celîl-i nezârete vukû bulan istîfsâr ve istîzahlar üzerine beyân-ı muktezâ edilir.”⁷

1892 yılında Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin teftişinden geçen Türkçe, Arapça ve Farsça kitaplarının ikinci bir denetimden geçmesi için Maarif Nezareti bünyesinde Tedkik-i Müellefat Komisyonu kurulmuştur. 1900 yılından itibaren kitap basımındaki bürokrasi ve sansür artırılmış, ilgili kurumlara 1901 yılında Matbuat-ı Dahiliye'nin denetimi eklendiği gibi 1902 yılında dinî kitapları incelemek için Kütüb-i Dîniye ve Şer'îye Tedkik Heyeti kurulmuştur.⁸ II. Abdülhamid

⁴ Ali Fuad Bey (1846-1885): Sadrazam Âli Paşa'nın oğludur. İstanbul'da doğmuştur. Sıbyan mektebinden sonra özel hocalardan Arapça, Farsça, Fransızca ve edebiyat tahsil etmiştir. Türkçe ve Fransızca konuşup yazabilir. II. Abdülhamid'in Mabeyn Başkatipliği'ni yapmıştır. 10 Aralık 1881'de Maarif Nazırı olmuştur. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defterleri (DH.SAİDd)*, 3/90; İbrahim Alaaddin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul Tarihsiz, s. 143.

⁵ BOA, *İrade Dahiliye (İ.DH)*, 844/67818.

⁶ Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2007, s. 89-92; “Matbaalara ve Kitapçılara ve Bunlara Müteferri Hususata Dair Nizamname”nin ikinci faslını oluşturan “Kütüb ve Resail ve Neşriyat-ı Saire” bölümündeki beş madde, kitap bastırmak isteyenlerin uyması gereken kuralları içermektedir. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Matbaa-i Amire, Darülhilafeti'l-Âliye 1316, s. 177-179.

⁷ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Matbaa-i Amire, Darülhilafeti'l-Âliye 1319, s. 33-34; Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketlerine Bir Bakış*, Devlet Basımevi, İstanbul 1939, s. 91-92; Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1943, s. 116-117.

⁸ Dini eserlerin basımına daha ziyade dikkat edilmekte idi. Maarif Nezareti bünyesindeki kurullar yanında 1889 yılında Meşihat bünyesinde uzmanlardan oluşan bir heyet kurulmuştu. Dini kitapları incelemek için Bâb-ı Meşihat bünyesinde

döneminde seneler ilerledikçe katlanarak artan kitap ve dergi üzerindeki sansür mekanizması, II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 23 Temmuz 1908 tarihine kadar devam etmiştir.⁹

2. Encümen Hakkındaki Eleştiriler

Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin mevcudiyeti ve uygulamaları dönem basınında eleştiri konusu olmuştur. Encümen üyelerinin mesuliyet altına girmemek için edebî eserlere ruhsat vermemesi ve eser başvurusunda bulunanlara kaba dayığa varan sert tutumlar sergilenmesi şikâyetlere sebep olmuştur.¹⁰ Encümen hakkındaki şikâyetlerin *Tercüman-ı Hakikat* sütunlarına taşınması diğer gazeteleri de harekete geçirmiştir.¹¹ Encümenin temel görevi olan kitapların basılmadan önce kontrol edilmesi usulünün toptan kaldırılması istenmiştir.¹²

Encümen hakkındaki eleştiriler, II. Abdülhamid'in yönetim gücünü tümüyle ele geçirmeye çalıştığı yılların nispeten serbest ortamına rastlamaktadır. Basın üzerindeki sansürün artmasıyla ilerleyen yıllarda benzer eleştirilere yurt içi basın yerine yurt dışı basında yer verilmeye başlanmıştır. Yurt dışı basında sansüresiz, daha ağır ve tahrik edici bir dille yapılan eleştiriler, zamanla II. Abdülhamid yönetiminin uğraştığı temel meselelerden biri haline gelmiştir. Encümenin ruhsat verilecek eserler konusundaki tutarsızlığı, özellikle dinî eserler konusundaki tasarrufları, dönemin Jön Türk yayınlarında II. Abdülhamid idaresine karşı propaganda aracı olarak kullanılmıştır.¹³ “Maktel-i Âsâr” ve “Kara Kalem Heyeti” gibi yakıştırmalarla anılmaya başlanan encümenin uygulamaları, II. Abdülhamid rejimine doğrudan etki eden sonuçlar ortaya çıkarmıştır.¹⁴

Basımına ruhsat istenen eserlerin dilleri ve türleri, encümende muhtelif dil ve bilim dallarına aşına kişilerin istihdamını gerekli kılmıştır. Bu gereklilik sebebiyle encümende farklı millet ve coğrafyalara mensup kişiler görev almıştır. Encümen, farklı milletlere mensup ve ayrı amaçlara hizmet eden üyeleri sebebiyle “Babil Kulesi”ne benzetilmiştir.¹⁵ İmparatorluk çağının bu çok dilli ve kültürlü şahıslarının bir kısmı, “sâika-i zaruret”le hilafet ve saltanat aleyhine faaliyet göstermemesi için “devşirilmiş” kişilerdir.¹⁶ Bu devşirme şahsiyetler, sabıkalı geçmişlerinden dolayı imparatorluk merkezinde bir nevi zorunlu ikamete tabi tutulmuşlardır. Yabancı dil bilgilerinden yararlanmak istenmiş ancak düzenli ve koordineli çalışma prensipleri olmadığından kurum işleyişine zarar vermişlerdir. Özellikle Sudan uyruklu Yahya Selavi Efendi, faaliyetleri ile encümenin itibarını zedeleyen kişilerin başında gelmiştir.¹⁷

kurulan Tedkik-i Müellefat Encümeni, Meşihat'te Mushafları kontrol etmekle vazifeli heyetle birleştirilerek Tedkik-i Mesâhif ve Müellefat-ı Şer'iye ismiyle görevine devam etmiştir. Filiz Dıgıroğlu, “II. Abdülhamid Dönemi Matbuat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dini Neşriyat”, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, Ed.: Fahrettin Gün-Halil İbrahim Erbay, TBMM Basımevi, Ankara 2017, s. 634-637.

⁹ Fatmagül Demirel, “Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 2012, s. 96-100.

¹⁰ Ali Şükrü Çoruk, *Örnek Bir Vaka Işığında Abdülhamid Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 1-20.

¹¹ “İcmal-i Ahval”, *Tercüman-ı Hakikat*, 16 Mayıs 1883, s. 1.

¹² “İcmal-i Ahval”, *Vakit*, 1 Ekim 1883, s. 1; *Vakit*'in eleştirisinin sarayda sebep olduğu rahatsızlık hakkında bkz. BOA, *İ.DH*, 1295/102133; *Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri (MB.İ)*, 128/87.

¹³ “(...) *Buhari-i Şerif* ve *Şerh-i Mevâkıf* i ihrak ve kütüb-i diniyeyi tahrif ettiriyor (...)” “Reddül-Merdûd”, *Osmanlı*, 15 Mayıs 1898, s. 2-3.

¹⁴ II. Abdülhamid'in hal' fetvasının ilk bölümü dinî kitaplar ile ilgilidir: “İmâmü'l-müslimîn olan Zeyd, bazı mesâil-i mühimme-i şer'iyyeyi kütüb-i şer'iyyeden tayy u ihraç ve kütüb-i mezkûreyi men' ve hark u ihrâk (...)” “Taraf-ı Meşihat-i Celileden Verilen Fetva-yı Şerifenin Sûretidir”, *Sabah*, 28 Nisan 1909, s. 1.

¹⁵ Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım 1888-1923*, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1930, s. 47.

¹⁶ Encümen azalarından Muhammed Mahzumi Paşa, Yusuf Hüsnü ve Selavi Efendi sâika-i zaruretle hilafet ve saltanat aleyhine faaliyete girişmemesi için istihdam edilen isimlerden bazılarıdır. BOA, *Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3)*, 479/8; *Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV)*, 63/64.

¹⁷ Ebunnaşr Yahya Selavi: Mağribi Seyyid Ahmed Selavi isimli aileye mensuptur. Seyyid Abdülgani Selavi Efendi'nin oğludur. Hartum'da doğmuştur. Ailesine ait hususi mektepte eğitim görmüştür. Babasından Arabî ve şer'î ilimleri öğrenmiştir. Yirmi üç yaşında mahkeme muavinliği görevinde bulunmuştur. Mahkeme-i Nüvvab Müfettişi olarak

Encümende istihdam edilenlerden bir kısmı ise dönemin kilit uygulamalarından jurnalcılık sebebiyle kayırlan görevlilerdir. “Malûmât-ı mahremâne hizmet-i husûsiyesinde bulunan” bu görevlilerin liyakat ya da karakterleri önemli değildir.¹⁸ İstihdam edildikleri yerlerde, herkesin bildiği fakat kimsenin dile getiremediği “muhibir-i sâdık” ünvanları kendilerine geniş bir hareket alanı sağlayan bu kişiler, saraya dayanmanın verdiği güvenle kurumsal hiyerarşiyi alt üst etmişlerdir. Encümende görevli “muhibir-i sâdık” Nadiri Fevzi Efendi’dir.¹⁹ Devamsızlığı, laubaliliği ve encümen reisine karşı tavır ile kurumsal disiplinin tesis edilememesinin önündeki en büyük engellerden biri olmuştur.

Encümen hakkındaki şikâyetlerden bir diğeri ise encümen üyelerinden çok azının yaptıkları işin gereğini yerine getirecek donanımına sahip olduğu meselesidir. Encümende yaşanan ve kronik hale gelen personel problemi, Maarif idaresinin temel meselelerinden biri haline gelmiştir. Maarif Nazırı Zühdü Paşa, iş akışını bozan üyelerin kurumdan uzaklaştırılması için çaba sarf etmiş fakat başarılı olamamıştır:

“*Meclis-i Maarif ile Encümen-i Teftiş’e ait vezâifin fevkalâde ehemmiyet ve nezâketiyle beraber umûr ve mesâlih pek ziyade tekessür etmiş olduğu halde aza-yı mevcûdesi ekseriyetle vezâif-i mevdûayı vakit ve zamanıyla ve lâıyıkıyla ifa edecek iktidarda olmadıklarından başka ahlâk ve efkârca da evsâf-ı lâzimeyi câmi bulunmadıklarından ve birtakımı da gayr-ı müdâvim olduklarına mebni matlûb-ı âli veçhile iş görülemeyerek pek çok müşkilâta tesadüf olunmakta olmasıyla şimdilik kısmen olsun islâh-ı ahvâle müsâraat edilmek kesb-i vücûb eylediğinden (...)*”²⁰

Encümenin kronik hale gelen kadro problemini çözmek ve kurumsal disiplini sağlamak isteyen bürokratlardan biri de bu çalışmanın esasını teşkil eden raporu hazırlayan Farukîzâde

Sudan beldelerindeki mahkemeleri teftiş etmiştir. Darfur kadılığına tayin edilmiştir. Mısır’a giderek Vataniler Hareketi lideri Urabi Paşa’nın isyanını desteklemiştir. Urabi’yi metheden, Mısır hidivini hicveden şiirler yazmıştır. Daha sonra İstanbul’a gelerek *el-İttidal* gazetesinin başyazarlığını yapmıştır. *El-Hakâyık* gazetesini çıkarmıştır (BOA, *Yıldız Arzuhal Jurnal* (Y.PRK.AZJ), 25/16). Arapça kitapların kontrolü için Encümen-i Teftiş ve Muayene azalığına tayin edilmiştir (BOA, *İ.DH*, 924/73267, 3 Ağustos 1885). Zühdü Paşa, işlediği cürümlerden dolayı, esâfil-i nâs gibi hapse girip çıkan Selavi Efendi’nin encümenden uzaklaştırılmasını talep etmiştir. (BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat* (Y.MTV), 60/20, 8 Mart 1892) Hiçbir işe yaramadığından dolayı encümenden alınması konusunda ısrarcı olmuştur (BOA, *Y.MTV*, 65/130, 20 Ağustos 1892) Jön Türk Devrimi’ne kadar Cemiyet-i Rüşumiye azası olarak çalışmıştır. II. Meşrutiyet’ten sonra kadro harici bırakılmıştır. *el-İnsaf* gazetesini çıkarmıştır. Gazete için saraydan yüz lira aldığı ve II. Abdülhamid’den aldığı emir üzerine gazetesini genişletmeye çalıştığı, ada misafirleri (enkaz-ı istibdad) ile münasebette bulunduğu, Mabeyn’e hilafetin nüfuz ve ehemmiyetine dair kitap takdim ettiği, gazetesinde mesleksiz yol takip ettiği, eski hali de karışık olduğundan İdare-i Örfiye Nizamnamesi’nin on altıncı maddesi uyarınca on sene müddetle Limni Adası’na sürülmüştür (BOA, *Zabtiye* (ZB), 495/95, 16 Haziran 1909). Basılmış eserleri vardır.

¹⁸ *Abdülhamid’in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa’nın Günlükleri*, Haz.: İbrahim Küreli, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019, s. 73.

¹⁹ Nadiri Fevzi Efendi: Vidin Sancağı’na bağlı Berkofça Kazası’ndandır. Fatih medresesinde Arabi ilimleri tahsil etmiştir. Darulmuallimin, Mekteb-i Hukuk ve Hoca Tahsin Efendi’nin rasathanesinde öğrenim görmüştür. Şehirköy, Hudeyde, Beylerbeyi ve Eyüb rüşdiye mekteplerinde muallimlik etmiştir. Birinci Mahkeme-i Ticaret aza mülazımlığı ile Serfiçe ve Karahisar-ı Sahib Mahkeme-i Ticaret reisliklerinde bulunmuştur. 1888 yılında Encümen-i Teftiş ve Muayene azalığına tayin edilmiştir. Jön Türk Devrimi’ne kadar bu görevde kalmıştır. Devrimin ardından *Protesto* gazetesini çıkarmış, *el-Adl* gazetesinde başyazarlık yapmıştır. 31 Mart Vakası sonrası, tütün kıyıcısı Mustafa aracılığıyla II. Abdülhamid’i istibdat idaresine teşvik edecek tarzda maruzatta bulunduğu, jurnalcılık ettiği ve irticai girişimlerde bulunduğundan dolayı suçlu bulunarak idam edilmiştir. Zaimzadeler’den Hatice Şazimend Hanım ile evlidir. Yazar Enver Behnan Şapolyo, Eysereddin, Zeyneb Bedia, Fatma Leman ve Bedriye Şükran’ın babasıdır. İdamdan sonra ailesine maaş bağlanmıştır. Jurnalleri idamından sonra basında yer almıştır. BOA, *MF.MKT*, 1104/55; *Şura-yı Devlet* (ŞD), 1099/41; “Nadiri Fevzi’nin Jurnalı”, *Tanin*, 24 Mayıs 1909, s. 2; “Nadiri Fevzi’nin Bir Jurnalı Daha”, *Tanin*, 25 Mayıs 1909, s. 1; Son Vakanüvis *Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, Haz.: Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 209-210. Basılmış eserleri: Nadiri Fevzi, *Türkçe Külliyyat-ı Kavaid-i Arabiye’den Sarf Kısmı Beyan*, Âlem Matbaası-Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul 1308, 232 s; Nadiri Fevzi, *Teşekkülât-ı Avalim*, Kasbar Matbaası, Dersaadet 1309, 37 s.; Hoca Tahsin, *Tarih-i Tekvin yahud Hilkat*, Nşr.: Nadiri Fevzi, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, Dersaadet 1310, 60 s.; Hoca Tahsin, *Psikolocya yahud İlm-i Ruh*, Nşr.: Nadiri Fevzi, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, Dersaadet 1310, 45 s.

²⁰ BOA, *İrade Maarif* (İ.MF), 2/64, 21 Cemaziyelevvel 1312 (19 Kasım 1894).

Abdullah Hasib Efendi'dir. Abdullah Hasib Efendi'nin 1897 yılında "istemedenden" tayin edildiği encümen reisliğine başlar başlamaz yaptığı ilk iş, kurum hakkındaki gözlemlerini II. Abdülhamid'e aktarmak ve problemleri üyelerin ihracını istemek olmuştur.

3. Abdullah Hasib Efendi'nin Gözlemleri

Encümen-i Teftiş ve Muayene reisi Naim Bey'in²¹ uzun süren hastalığı, vekâletle idare edilen kuruma muktedir ve mesul bir âmirin atanmasını gerekli kılmıştır. Maarif Nazırı Zühdü Paşa'nın²² önerisi üzerine "fazl ü kemali ve ehliyet ve sadakati malum bulunan" Abdullah Hasib Efendi, Mekatib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği uhdesinde kalmak üzere 6000 kuruş maaşla Encümen-i Teftiş ve Muayene reisliğine asâleten tayin edilmiştir.²³

Abdullah Hasib Efendi, Musul eşrafından Farukîzâde Mahmud Efendi'nin oğludur. Hazret-i Ömer'in soyundan geldiği için Farukî nisbesi ile anılmıştır. 1839 yılında Musul'da doğmuş, özel hocalardan ilk Arapça bilgileri almış, fıkıh, ulûm-ı âliye, Farsça ve Türkçe öğrenmiştir. Sicilinde Arapça, Türkçe ve Farsça okuyup yazabildiği belirtilmektedir. Rûsumat ve Adliye Nezareti'nde muhtelif kademelerde görev almıştır.²⁴ 4 Aralık 1878'de Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa'nın mühürdarlığını yapmıştır. Bidayet Mahkemesi Müddeiummiliği esnasında "asayiş-i memleketi ihlâlê müsait bazı halde bulunduğu mertebe-i sübâta vardı" iddia edilen Namık Kemal'i sorgulamıştır.²⁵ Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayeti Adliye Müfettişliği sırasında Midilli Mutasarrıflığı'nda bulunan Namık Kemal ile gazete sütunlarına taşınan anlaşmazlıklar yaşamıştır.²⁶

Maarif bürokrasisine girişi ise 6 Mayıs 1886'da Maârif Nezâreti Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği'ne tayini ile olmuştur.²⁷ Abdullah Hasib Efendi, disiplinli ve kuralcı bir idarecidir. Çalıştığı kurumlarda yetki ve sorumluluk alanlarını belirlemek, kurum teşkilatını eğitimi ve çalışkan kişilerden oluşturmaya çalışmak, görevinin ilk adımını oluşturmaktaydı. 6 Mayıs 1886'da tayin edildiği ve neredeyse sıfırdan aldığı Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği'nin nizamnamesini hazırlattığı gibi uzun uğraşlar sonucu memurlar tayin ettirerek bu kurumu etkin hâle getirmiştir.²⁸

Encümen-i Teftiş ve Muayene reisliğine tayin edilince benzer bir çaba içerisine girdiği görülmektedir. Göreve tayin edildikten elli gün sonra Mabeyn'e sansür yöntemi ve kadro konusunda ayrıntılı bir tasarı sunarak encümenin iç yüzünü açık seçik şekilde anlatmış ve

²¹ Mehmed Naim [Fraşeri] (1849-1900): Fraşerli Halid Bey'in oğlu olup tanınmış lügatçi Şemseddin Sami Bey'in kardeşidir. Manastır vilayetine bağlı Görice kasabasında doğmuştur. Şiir ve nesir olarak yayınlanmış birçok eseri bulunan Naim Fraşeri, önde gelen Arnavut milliyetçilerindendir. BOA, *DH.SAİD*, 42/305; Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli*, c. XIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 9-10; Muhammed Aruçi, "Fraşiri, Naim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XIII, 1996, s. 195-197.

²² Ahmed Zühdü Paşa (1834-1902): İstanbul'da doğmuştur. Süvari Binbaşısı Hacı Mehmed Rıfat Bey'in oğludur. Sıbyan mektebinin ardından Mekteb-i Maarif-i Adliye'de eğitim görmüştür. Bayezid Camii'nde medrese derslerine devam ederek icazetname almıştır. Arapça, Farsça ile bir miktar Fransızca ve İngilizce bilmektedir. Maliye ve Nafia nazırlıklarının ardından 1891 yılında Maarif Nazırlığı'na tayin edilmiştir. Ölümüne kadar bu görevi sürdürmüştür. Fıkıh meseleleri ile ilgili *el-Mecmûatü'z-Zühdiyye fi'l-Ahkâmi'd-Diniyye* isimli basılmış bir eseri vardır. BOA, *DH.SAİD*, 18/1; Pakalın, *age*, c. XIX, s. 121-124; Ali Z. Oraloglu, "Zühdü Paşa", *DİA*, C. XLIV, 2013, s. 538-539.

²³ BOA, *İrade Maarif (İ.MF)*, 4/41, 5 Cemaziyelahir 1315, (31 Ekim 1897); Abdullah Hasib Efendi'nin fotoğrafı için bkz. EK-1.

²⁴ BOA, *DH.SAİD*, 152/52.

²⁵ *Namık Kemal'in Hususi Mektupları II*, Haz.: Fevziye Abdullah Tansel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1969, s. 7-8.

²⁶ *Namık Kemal'in Hususi Mektupları III*, Haz.: Fevziye Abdullah Tansel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. XXIII.

²⁷ BOA, *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT)*, 450/30.

²⁸ Kasım Hızlı, "Son Dönem Maarif Bürokratlarından Abdullah Hasib Efendi ve Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği", 2. *Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu*, Ed.: Murat Öztürk-Halit Yabalak, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van 2020, s. 266-279.

çalışmaların sağlıklı şekilde yürütülebilmesi için önerilerde bulunmuştur. Encümen üyelerinin bilimsel donanım eksikliği, eser kontrolündeki özensizlikler, kurum disiplinini bozan hâl ve hareketler, raporu ortaya çıkaran temel etkenlerdir. “Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin Hakâyık ve Evrâka Müstenid Ahvâl-i Hâzırası ve Aza-yı Mevcudesi Hakkında Mühim Rapor”²⁹ başlığını taşıyan tasarıda, beş aylık vekâlet döneminden itibaren encümen hakkında edindiği gözlemler ile önerilerini sıralamıştır.

Buna göre encümenin kuruluş amacı ve görev tanımı hakkında bilgi vermiştir. Encümenin ilmi ve siyasi olmak üzere iki görevi bulunmaktadır: İlmi görevi, Avrupa’da olduğu gibi “akademi” derecesinde ilim, fazilet ve olgunluğa sahip olmaktır. İkinci görevi ise “cahil yeni edebiyatçılar”ın Avrupa medeniyetinden aldıkları zararlı eserlerden tercüme ve iktibas şeklinde meydana getirdikleri uygunsuz eserlerin içeriğini tashih etmektir. Ayrıca yurtdışından gelen kitap ve risalelerin zarardan arındırılması için basım-yayın işinde Polis Nezareti’nin görevini deruhde etmektir. Bu sebeple encümen azasının görevi fazla, mühim ve naziktir. Yerli ve yabancı yazarların bilerek veya bilmeyerek yayınladıkları eserlerin her ibaresinin, kelimesini tetkik edilmesi ve altında gizli olan lafız ve manaların ortaya çıkarılarak günün şartlarına göre ruhsat verilmesi gerekmektedir. Bu ise bilgi sahibi olmayı ve disiplinli çalışmayı gerektirmektedir.

İkinci kısım en uzun bölümdür. Kadro meselesinin ele alındığı bölümde encümen azalarına sert eleştiriler vardır. Encümen hakkında halk arasında ve gazetelerde yer alan küçük düşürücü şiir ve sözlerle yer verilerek encümen üyelerinin mevcut vaziyeti anlatılmıştır. Encümen toplantılarında problem yaşanan üyeler isim verilerek eleştirilmiştir. Liyakatsiz ve ehliyetsizliklerinden dolayı yapılan işin niteliğini beyan için halk arasında, “Bu iş Encümen-i Maarif’e benzer” sözü dolaşmaya başlamıştır.

Encümen aleyhinde iç ve dış basında tahkir edici birçok söz söylenmekte, özellikle başkâtip Vehbi Efendi’nin Beyoğlu ve Galata’daki sarhoşlukları dilden dile anlatılmaktadır.

Filibe’de çıkan *Emniyet* gazetesine İstanbul’dan gönderilen bir şiirde encümenin uygulamaları şöyle eleştirilmiştir:³⁰

Encümence çizdiler kasden yine bir âyeti,

Gayretullâha dokunmaz mı bu hâlin gâyeti.

Halk arasında söylenen başka beyitler de vardır:

Hiddet etme çizseler de resmini, âsârını.

Fehm-i ma’nâ-yı sühanda encümen bigânedir.

Encümen üyelerinin çoğunun durumu bu beyitlerde anlatılanla örtüşmektedir. Maarif Nazırı Zühdü Paşa’nın encümene olan maddi ve manevi desteğine rağmen encümenin halkın diline düşmesi, üyelerinden birçoğunun işe yaramamalarından kaynaklanmaktadır. Özellikle Nadiri Fevzi ile Selavi Efendi laubali ve ciddiyetsiz tutumları ile ön plana çıkmaktadır.

Raporun üçüncü bölümü kitap sansür yönteminin tutarsızlığı ile ilgilidir. Encümen ruhsat verilmeyecek kitaplara ruhsat vermekte, ruhsat verilecek kitapların basımına izin vermemektedir. Bu iddiasını örneklediren Abdullah Hasib Efendi, Bâb-ı Serakerî mütercimlerinden ve Ermeni milletinden Mihran’ın *Sarf-ı Osmânî* isimli eserine ruhsat verilmemesi gerektiği halde basımına izin verildiğini eleştirir. Eserde zararlı gördüğü kısımların sayfa ve satır numaralarını verir.

²⁹ Rapor metni için bkz. EK-II.

³⁰ *Emniyet* gazetesinin encümen hakkındaki eleştirileri için bkz. EK-III.

Diğer örnek ise kitapçılardan İrfan Efendi'nin basımına ruhsat istediği *Mukaddemât-ı Sulhiye'nin Tercümesi* isimli eserdir. Devlet ve millete faydası olacak bu eserin basımına izin verilmemesi eleştirilmiştir.

Hasib Efendi, Maarif Nezareti'ndeki diğer görevi sebebiyle Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kötü vaziyetinden haberdar olduğu için istemeden reislik görevine tayin edilmiş, Maarif Mektupçusu ve Muhasebecisi vasıtasıyla görevden affını istemiştir. Asaleti tasdik edilince sadakati gereği görevine devam etmiştir. Encümenin mevcut sansür yöntemi ve kadro ile devamı halinde yayınlanacak kitaplardan sorumlu tutulmak istememektedir. Önerisi ise encümenin cidden ve fiilen ıslahıyla mevcut azadan işe yaramayanların emekli edilerek gerçek bilginlerden oluşan bir komisyon kurulmasıdır.³¹

4. Raporun Analizi

Abdullah Hasib Efendi'nin Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kurumsal olarak bir "akademi" hüviyetinde çalışması gerektiğine dair değerlendirmesi, Avrupa'daki muadillerine işaret etmekten ziyade encümenin 1881 yılına ait kuruluş iradesindeki akademi hedefini hatırlatma amacına yöneliktir. Akademi hedefinin, altı doldurulmaksızın bir cümle ile dahi olsa zikredilmesi dikkate değerdir. Zira kuruluşundan itibaren yapılan ıslah çabalarında akademi terimi zikredilmemiş, sadece üye tayin ve azilleri ile ilgili önerilere yer verilmiştir.³²

Encümenin siyasi görevi olarak nitelediği görev ise ruhsat için müracaat edilen kitap ve dergileri kontrol işidir. Kontrol esnasında encümen üyelerinin uyması gereken bir talimat mevcut değildir. Kitap ve risaleler kuruluş iradesinde belirtilen "edyân, ahlak, âdâb ve politika" ilkelerine uygunluk bakımından değerlendirilmektedir. Hasib Efendi'nin bu görevin kapsamını anlatırken doğrudan doğruya yeni edebiyatçıları hedef aldığı görülmektedir. "Cahil" olarak nitelediği bu yazarların Avrupa medeniyetinden tercüme ve iktibas şeklinde meydana getirdikleri "uygunsuz eserleri" tashih etmeyi görevinin en önemli kısmı olarak görmektedir. Encümen-i Teftiş ve Muayene'yi, Polis Nezareti'nin güvenlik konusunda gördüğü hizmeti basım-yayın işinde görmesi gereken kurum olarak nitelemesi ve kelimelerin görünürdeki anlamları yanında gizli lafız ve manalarının araştırılması gerektiğini belirtmesi, kitap sansüründe eskiye nazaran daha sıkı bir politika takip etmek istediğinin işaretidir.

Hasib Efendi'nin, *Servet-i Fünun* başta olmak üzere dönemin gazete ve dergilerinde yayın yapan Edebiyat-ı Cedide yazarları hakkındaki değerlendirmesi dikkat çekicidir. Edebiyat-ı Cedide yazarları hakkında benzer eleştirileri aynı yıl yayınladığı bir eserinin önsözünde de sürdürmüştür. *İmrüülkays Kasîde-i Mu'allakası'nın Şerhi* isimli eserinin dibace kısmında, döneminde yayınlanan eserlerin yüzde yetmişinin Batı edebiyatından iktibas edildiğini, çağdaşlarının Batı edebiyatı ve şiirine olan düşkünlüğünün aksine Şark edebiyatının her nevi hikmet, edebiyat ve kemalâtı barındırdığını ifade ederek meşhur Arap şairi İmrüülkays'ın kasidesini şerh ettiğini ifade etmiştir.³³

³¹ BOA, Y.PRK.KOM, 9/55, 27 Şaban 1315 (20 Ocak 1898)

³² Zühdü Paşa'nın 1894 yılına ait ıslahat teklifi, encümen üyeleri arasında işe yaramayanların azledilerek nitelikli üye tayinine dairdir. Akademi hedefi ile ilgili doğrudan ya da dolaylı atfı yoktur. BOA, *İrade Maarif (İ.MF)*, 2/64, 21 Cemaziyevvel 1312 (19 Kasım 1894).

³³ "(...) Bircümle efkâr ve âdât-ı Garbiye'nin neşriyle tabâi-i Şarkîye'mize muhâlif birtakım izâfât-ı gayr-ı ma'kûlenin edebiyât-ı hâzıramıza zam ve ilâvesine inhimâk edenler, kendi hânelerindeki hadîka-i enîkanın nefis mahsulât-ı günâğının nazar-ı itınadan iskât edip münhasıran uzak yerlerden tohum ve fidan celb ve garsiyle bahçelerinde çalıştırdıkları bahçıvanları hâricten getirdikleri bukalemun tabâi' ve mâhiyâtına kesb-i vukuf ettirmek zahmetine katılan ve abes ile izâa-i vakit edenlerin hâline benzer. (...) Lisân-ı Arabî'de müellef 'vâhidün ke-elf' olan âsâr-ı müfidenin tercümesi şöyle dursun kıraatine bile râğbât-ı umumiye ve tabirce biraz mesâğ verilirse tenezzülât-ı hususiye edilmediği halde âsâr-ı Garbiye'den -nasıl olursa olsun- birisi meydana getirildiği görülünce pervânenin ateşe kendini ilkâ ettiği gibi kubhiyâtına fuhşiyâtına bakılmayarak almakta olduğumuz nazar-ı sathî ve şathî ile müştâkâne hemen kıraatine ve yalnız üdebâ-yı cedîdemiz değil 'edibât-ı cedîdemiz' dahi meftûnâne mütâlaasına ve hatta tanzîrine bile

Hasib Efendi'nin Batı edebiyatı ürünlerine karşı tavrı, *İmrüülkays Kasîde-i Mu'allakası'nın Şerhi* isimli eserinin önsözünde belirttiği “kubhiyât, fuhşiyât” tabirlerinden anlaşılacağı üzere, encümenin kuruluş iradesindeki “ahlak ilkesi” çerçevesindedir. Bu tarz eserlerin toplumsal ahlaka yapacağı etkiden dolayı yayınının engellenmesi gerektiğini düşünmektedir. Edebi eserlere yönelik bu tavır, encümenin kuruluşundan beri mevcuttur. 1883 yılında Ahmed Midhat Efendi'nin *Tercüman-ı Hakikat* sütunlarında başlattığı eleştiri, encümen üyelerinin mesuliyet altına girmemek için edebi eserlere ruhsat vermemesinden kaynaklanmıştır. Encümenin edebi eserler karşısındaki tutumu, Hasib Efendi'nin kişisel eğilimi ile daha da sertleşmiştir. Edebiyat-ı Cedide yazarlarının sansür esnasında maruz kaldıkları muameleler, ilerleyen yıllarda yazacakları hatıra kitaplarına ve bu hatıra metinlerinin etkisiyle oluşan literatüre kaynaklık etmiştir.³⁴

Encümenin eser kontrolünde izlediği yöntem sadece Edebiyat-ı Cedide yazarları ve Jön Türkler tarafından değil, muhafazakâr kültür adamları tarafından da tenkit edilmiştir. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Yusuf Kamil Paşa hakkındaki “Eser-i Kâmil” isimli eseri encümen tarafından reddedilmesi üzerine encümen hakkında “maktel-i âsâr” yakıştırmaları yapmıştır.³⁵

Raporun ikinci kısmı en hacimli bölümdür. Burada encümen üyelerine getirilen sert eleştiriler, encümen hakkında halk arasında ve gazetelerde yer alan küçük düşürücü sözler ile encümen toplantılarında yaşananlar, Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin iç yüzünü göstermesi bakımından öneme sahiptir. Hasib Efendi'nin basında çıkan haberleri eleştirmek yerine iddiasını güçlendirmek için takviye olarak kullanması, dönem basınında encümen hakkında yazılanlara asılsız ve uydurma gözüyle bakılmadığını göstermektedir.

Bu bölümün dikkate değer kısımlarından bir diğeri ise Abdullah Hasib Efendi'nin Bâb-ı Serakerî mütercimlerinden Mihran'ın³⁶ *Mutavvel Sarf-ı Osmânî*³⁷ isimli eseri karşısındaki tutumudur. Ruhsat verilmemesi gerekirken ruhsat verilen eserler kategorisinde değerlendirdiği bu eserde sakıncalı gördüğü kısımlar, kelimelerin altında yatan gizli anlamları arama politikasının ete kemiğe bürünmüş hali niteliğindedir. Hasib Efendi'nin Ermeni milletini tanımlarken kullandığı ifadeler ve eser sahibini encümene çağırarak sorguya çekmesi, Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin uygulamalarının boyutlarını göstermektedir. İmparatorluğu derin bir yönetim krizine sürükleyen Ermeni Olayları³⁸ sonrasına rastlayan bu sansür ve hesaba çekme uygulaması,

inhimâk göstermekte oldukları şâyân-ı teessüf-i azîm ve elîmdir. (...)” Farukî Abdullah Hasib, *İmrüülkays Kasîde-i Mu'allakası'nın Şerhi*, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1316, s. 4-5.

³⁴ İhsan, *age*, s. 47-49; Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, Cumhuriyet Gazete ve Matbaası, İstanbul 1936, C. V, s. 77-83; Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebî Hatıralar*, Akşam Kitaphanesi, İstanbul 1935, s. 80, 106-109; Mehmed Rauf, *Edebî Hatıralar*, Haz.: Mehmet Törenek, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997, s. 55-59.

³⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. II, Dergâh Yayınları, İstanbul 1988, s. 64.

³⁶ Mihran Apikyan (1855-1938): İstanbul Samatya'da doğmuştur. Apik Efendi'nin oğludur. Samatya'daki Sahakyan Mektebi'nden mezun olmuştur. Aynı mektebin Türkçe muallimliğini yapmıştır. İlerleyen yıllarda medreselerde Arapça ve Farsça tahsil etmiştir. 1873-1903 yılları arasında Bab-ı Seraskeri Tercüme Kalemî'nde çalışmıştır. 1873-1892 yılları arasında Ermeni mekteplerinde Türkçe eğitimi vermiştir. Türkçe, Arapça ve Farsça bilen Mihran Apikyan, Türk dilini tanıtmak için otuza yakın eser kaleme almıştır. Mihrî mahlasıyla tanınmıştır. *Güldeste, Letâif-i Âsâr, Mutavvel Sarf-ı Osmânî, Tatbikât-ı Münşeat, Nutuklar Mecmuası, Hemyançe-i Müntehebât-ı Zebân-ı Farisî, Es'ile-yi Sittin mea Ecvibe-yi Rengîn, Hülâsa-i Kavânin* ile 30.000 kelimelik Türkçe-Ermenice-Fransızca lügati (İstanbul, 1888) öne çıkan eserleridir. Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, C. IV, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 25-26; Ermeni mekteplerindeki Türkçe muallimliği ve yayınladığı eserler sebebiyle dördüncü rütbeden Mecidi Nişanı ile ödüllendirilmiştir. BOA, *İrade Dahiliye (İ.DH)*, 1126/87984, 22 Cemaziyelevvel 1306 (24 Ocak 1889).

³⁷ Abdullah Hasib Efendi'nin sayfa ve satır numarası vererek raporda eleştirdiği kitap için bkz. Mihrî, *Mutavvel Sarf-ı Osmânî*, Matbaa-i Nişan Berberyan, Dersaadet 1304, 248 s.

³⁸ Ermeni Olayları: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Çarlık Rusya'daki devrimci komitelerden etkilenen Ermeni aydınların bir kısmında milliyetçi eğilimler ortaya çıkmıştır. Büyük Güçler'in müdahalesini çekerek bağımsızlık ve özerklik kazanmak amacıyla İsviçre'de Hınçak, Rusya'da Taşnak örgütü kurulmuştur. 1890-1896 yılları arasında Doğu Anadolu, Orta Anadolu ve İstanbul'da Ermeni isyancılar tarafından silahlı kalkışmalar düzenlenmiştir. II. Abdülhamid rejiminin sert müdahalesi ile bastırılan bu isyanlar İngiltere, Rusya ve Fransa'nın diplomatik baskısına sebep olmuş, 1895 yılında bir dizi yönetim krizi doğurmuştur. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda alınan galibiyetle II.

toplumsal ve politik olayların encümenin faaliyetlerine etkisini göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Hasib Efendi, Maarif Nezareti'ndeki diğer görevi (Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği) sebebiyle ikinci görevden affını istemiştir. Ancak, asaleti tasdik edilince sadakati gereği görevine devam etmiştir. Bu tavır, üst yönetim karşısında yeri geldiğinde kişisel savunma için kullanılacak bir argüman olarak algılanabilirse de devlet görevlilerinin sansür kurumlarındaki görev tekliflerini reddetmeleri Hasib Efendi ile sınırlı değildir. Sansür kurumlarının basın ve halk nezdindeki olumsuz imajı, dönemin üst düzey bürokratlarını bu kurumlarda görev almamaya sevk etmiştir.³⁹

Abdullah Hasib Efendi, encümenin mevcut kadro ile devamı halinde yayınlanacak kitaplardan sorumlu tutulmak istememektedir. Önerisi ise encümenin cidden ve fiilen ıslahıyla mevcut üyelerden işe yaramayanların emekli edilerek işinin ehli olanlardan bir komisyon kurulmasıdır. Encümen üyelerinin liyakatsiz ve ehliyetsizlikleri konusundaki düşüncesinde yalnız değildir. Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa da aynı kanaattedir. Zühdü Paşa, Abdullah Hasib Efendi'nin raporundan üç ay sonraki tezkeresinde encümen üyelerinin yetersizlik ve görevlerindeki dikkatsizliklerinden şikâyet etmiştir. Encümene alınacak yeni üyelerin Mahrec-i Aklâm, Darüşşafaka ve Mekteb-i Sultani mezunu, yabancı dillere vâkıf, nitelikli kişiler olmasını istemiştir. Bu özellikleri taşıyan Mehmed Halid, Ahmed Rasim ve Abdullah Zühdü Efendiler'in üyeliğe tayinini istemiş, bu yönde irade çıkmıştır.⁴⁰

Uygunsuz davranışları sebebiyle encümenden uzaklaştırılması talep edilen encümen başkâtibi Vehbi Bey,⁴¹ Abdullah Hasib Efendi'nin encümen reisliğinden alındığı 1902 yılından sonra da encümendeki görevine devam etmiştir. Akıl hastalığından dolayı 1903 yılında azledilerek yerine muavini Kemal Bey tayin edilmiştir.⁴²

Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği ile Encümen-i Teftiş ve Muayene Reisliği gibi göz önünde iki kurumun âmirliğini titizlikle yürütmeye çalışan Abdullah Hasib Efendi'nin kurum içi ithamlara maruz kaldığı durumlar olmuştur. Sürekli problem yaşadığı encümen üyelerinden Selavi Efendi, Abdullah Hasib Efendi'nin basım ve yayınına ruhsat isteğiyle Maarif'e gönderilen kitap ve risaleler ile mektep yararına tiyatro, balo ve konser yapılması için yapılan müracaatlardan rüşvet aldığı iddia etmiştir. Maarif Mektupçusu Örikağasızade Hasan Sırrı Bey riyasetinde kurulan komisyonun yaptığı inceleme sonucu Hasib Efendi'nin herhangi bir cürmüne rastlanmamıştır.⁴³

Abdullah Hasib Efendi'nin raporda isim vererek ve özelliklerini sıralayarak eleştirdiği Selavi ve Nadiri Fevzi Efendi hakkındaki şikâyet yeni değildir. Maarif Nazırı Zühdü Paşa, Hasib Efendi'nin raporundan üç yıl önce adı geçen iki üyenin durumunu rapor ederek encümenden uzaklaştırılmasını istemiştir:

“ (...) Encümen azasından Mısırlı Selavi Efendi, ez-her-cihet sû-i ahlâk ve ahvâli sâbit olan ve Maarif'çe asla şâyân-ı emniyet olmayan makûleden olduğundan bade-zîn encümende ibkâsı kat'a câiz olmadığına mebni tercümanlık veya sâir münâsib bir hizmette kullanılmak, kezâlik biraz zamandan beri aza olarak encüme dâhil olan Nadiri Feviz Efendi ehliyetsizliğiyle beraber öteden

Abdülhamid rejimi üzerinde oluşan diplomatik baskı azalmıştır. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 113-114.

³⁹ Örikağasızade Hasan Sırrı, *Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları ve Saray İdaresi*, Haz. Ali Adem Yörük, Dergah Yayınları, İstanbul 2007, s. 113.

⁴⁰ BOA, *İ.MF*, 4/65 (30 Mart 1898).

⁴¹ Süleyman Vehbi Bey (1860-1921): İstanbul'da doğmuştur. Maarif Nazırı Münif Paşa'nın oğludur. 23 Ekim 1885'te iki bin kuruş maaşla Encümen-i Teftiş ve Muayene Başkâtipliği'ne tayin edilmiştir. BOA, *BEO*, 1952/156363; *DH.SAİD*, 5/941; Pakalın, *age*, C. XVII, s. 19-20.

⁴² BOA, *MF.MKT*, 727/18, 20 Rebiülahir 1321 (16 Temmuz 1903).

⁴³ BOA, *BEO*, 1487/111523; *MF.MKT*, 511/34.

beri devamsızlığı itiyâd etmiş ve hilkaten pek ziyade bed-huy bulunmuş olduğu cihetle Maliye'den beş yüz kuruş kadar mazûliyet maaşı verilerek azli (...)"⁴⁴

Zühdü Paşa'nın encümenin ıslahına dair bu maruzatındaki bütün istekleri, ikisi müstesna olmak üzere kabul edilmiştir:

"Selavi ve Nadiri Fevzi Efendi'ler kemâkân hizmetlerinde ibkâ ve mûmâileyhimânın maaşlarına beşer yüz kuruş da zam icra edilmek üzere husûsât-ı sâire-i marûzanın mücebince ifa-yı muktezâsı."⁴⁵

Encümenin istenmeyen üyesi Selavi Efendi'nin saraydan gördüğü koruma Abdullah Hasib Efendi'nin raporundan sonra da devam etmiştir. Ancak ilerleyen aylarda Hasib Efendi'nin istifa resti⁴⁶ ve Zühdü Paşa'nın ısrarı⁴⁷ ile iki yıl sonra encümenden uzaklaştırılarak Cemiyet-i Rûsûmiye azalığına tayin edilmiştir.⁴⁸

Zühdü Paşa'nın 1892 yılından beri encümenden uzaklaştırılmasını istediği Nadiri Fevzi Efendi de Abdullah Hasib Efendi'den sonra görevine devam etmiştir. 1902 yılında Zühdü Paşa'nın ölümüyle yerine tayin edilen Celal Paşa'nın⁴⁹ yaptığı düzenlemede, encümende istihdamı uygun görülmeyenler listesinde kendine yer bulmuştur.⁵⁰ Bu düzenleme teklifinin iradesi bir buçuk yıl sonra çıkmış, Nadiri Fevzi Efendi'nin görevine son verilmişse⁵¹ de bir süre sonra encümen azalığına yeniden tayin edilmiş, Jön Türk Devrimi'ne kadar bu görevde kalmıştır.

Selavi ve Nadiri Fevzi Efendi'nin vaki olan şikâyetlere rağmen uzun süre encümende istihdamının, II. Abdülhamid'e encümen ve başka konular hakkında "muhibir-i sâdık" imzasıyla jurnaller sunarak hafiyelik hizmetinde bulunmalarından kaynaklandığı söylenebilir.⁵²

Encümen heyetindeki genel değişikliğe gelince; Abdullah Hasib Efendi'nin göreve tayin edildiği ilk yıl encümende görevli toplam personel sayısı otuz sekizdir.⁵³ Görevden ayrıldığı yıl ise bu sayının kırk beşe çıktığı tespit edilmiştir.⁵⁴ İş akışının düzene girmesi için personel sayısında artışa gidildiği anlaşılmaktadır. Encümenden ayrılanlar Alaaddin, Ahmed Rasim, Hayret ve Selavi Efendiler'dir. Encümene dâhil olanlar ise Ekrem, Hafız Emin, Halil, Halid, İlyas Şaki, Kemal, Mehdi, Tahir, Salih Arif ve Yorgaki Efendi'lerdir.

Maarif Nazırı Zühdü Paşa'nın 1902 yılında ölümüyle Maarif bürokrasisinde değişikliğe gidilmiştir. Encümen-i Teftiş ve Muayene Reisliği ile Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği görevlerinin iş yükü tek bir memura ağır geldiğinden Abdullah Hasib Efendi 28 Haziran 1902 tarihinde Meclis-i Maarif azalığına tayin edilmiştir. Encümen reisliğine Mehmed Zihni Efendi, müfettişliğe ise Rakım Efendi tayin edilmiştir.⁵⁵

Zühdü Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde, Hasib Efendi'nin Maarif bürokrasisinde yıldızının parladığı görülmektedir. Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği,

⁴⁴ BOA, *İ.MF*, 2/64, 21 Cemaziyellevvel 1312 (19 Kasım 1894).

⁴⁵ BOA, *İ.MF*, 2/64, 8 Cemaziyelahir 1312 (6 Aralık 1894).

⁴⁶ BOA, *Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.RES)*, 99/9, 1 Zilhicce 1316 (11 Nisan 1899). Maarif nazırı Zühdü Paşa'nın tezkeresi Sadrazam Halil Rıfat Paşa tarafından padişaha arz edildiyse de iradesi çıkmamıştır.

⁴⁷ BOA, *Yıldız Maarif Nezareti Maruzatı (Y.PRK.MF)*, 4/27, 17 Rebiülevvel 1317 (25 Temmuz 1899).

⁴⁸ BOA, *İ.MF*, 6/13, 9 Safer 1318, (7 Haziran 1900).

⁴⁹ Mehmed Celaleddin Paşa (1852-1933): Celal Paşa namıyla maruftur. Ali Tayyib Bey'in oğludur. İstanbul'da doğmuştur. Sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin ardından Fransa'da eğitim görmüştür. Jön Türk Devrimi'nin ardından istibdat kadrolarının ikinci sınıfı arasında sürgüne gönderilmiştir. Pakalın, *age*, C. IV, s. 82-84.

⁵⁰ BOA, *Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS)*, 437/93, 20 Şaban 1320 (21 Kasım 1902).

⁵¹ "Encümen-i Teftiş ve Muayene azasından olup erbâb-ı kifâyetten bulunmayan bazı zevâtın tefrikiyle maaşlarını almak üzere memuriyetlerine devam ettirilmemeleri (...)" BOA, *MF.MKT*, 998/78, 20 Zilhicce 1321 (7 Mart 1904).

⁵² BOA, *BEO*, 1487/111523.

⁵³ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Matbaa-i Amire, Darülhilafeti'l-Aliye 1316, s. 484-486.

⁵⁴ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Matbaa-i Amire, Darülhilafeti'l-Aliye 1319, s. 34-35.

⁵⁵ BOA, *MF.MKT*, 639/20.

Encümen-i Teftiş ve Muayene reisliği ile Tedkik-i Müellefat Komisyonu azalığı görevlerinde aynı anda görev alması, Zühdü Paşa ile Hasib Efendi arasındaki uyuma işaret etmektedir. Nezaret bünyesindeki üç önemli ve kritik birimin yöneticilik ve üyelik pozisyonunun aynı anda Hasib Efendi'ye verilmesi disiplin ve çalışkanlığı kadar Zühdü Paşa ile olan işbirliği ve koordinasyon sebebiyledir. Nitekim Zühdü Paşa'nın 1902 Nisanı'nda ölümünden üç ay sonra müfettişlik ve Encümen-i Teftiş'teki görevlerinden alınmış, Meclis-i Maarif azalığına tayin edilerek deyim yerindeyse kızağa çekilmiştir.

Sonuç

Encümenin Avrupa akademileri gibi donanımlı ve saygın olması gerektiğine yönelik değerlendirmede bulunan Hasib Efendi, bu önemli hususun altını doldurmamıştır. Mevcut vaziyet ile hedeflenen durum arasındaki farka dikkat çekerek bir karşılaştırma imkânı sunmak için akademi meselesine değindiği anlaşılmaktadır. Akademi hedefinin kuruluş iradesi ile sınırlı kaldığı, ilerleyen yıllarda sadece teftiş ve muayene işine odaklanarak hareket edildiği, ıslahat tekliflerinde ise kurum personeline yönelik şikâyet ve isteklerin dile getirildiği anlaşılmaktadır.

Abdullah Hasib Efendi encümenin dağınık yapısını toparlamaya çalışmış, iş yükü fazla olan kurumun iş akışının düzenli seyretmesi için çaba sarf etmiştir. Kadro tensikatına gitmeyi tasarlamış, takdim ettiği raporla tasarısını hayata geçirmeyi hedeflemiştir. Amacı yalnızca kadro düzenlemesi değildir, bütünüyle bir kurumsal revizyondur. Nitelikli personel eklenmesine dair talepleri dikkate alınarak peyderpey yeni personel eklenmiş ancak kurumun insicamını bozan üyeler konusunda etkin adımlar atılmamıştır. Hasib Efendi'nin istediği tarzda geniş çaplı bir ıslah gerçekleşmemiş, eklenen yeni personelle kısmî revizyona gidilmiştir.

Encümen üyelerinden yetersiz ve lâkayt olanların ayrılmasına dair Abdullah Hasib Efendi ve Zühdü Paşa tarafından yapılan isteklerin II. Abdülhamid tarafından dikkate alınmadığı, problemlili şahıslardan Selavi ve Nadiri Fevzi Efendi'nin saray tarafından korunduğu anlaşılmaktadır. Selavi Efendi ile Nadiri Fevzi Efendi'nin, rejim açısından nazik ve ehemmiyetli bir kurum olan encümenin faaliyetleri hakkında saraya verdikleri jurnaller sebebiyle korunduğu anlaşılmaktadır.

Eser kontrolünde daha sıkı önlemler alınmasına taraftar olan Hasib Efendi'nin teklifleri mevcut sansürü ağırlaştırıcı niteliktedir. Arzu edilen kurumsal disiplin sağlandığı takdirde ruhsat istenen eserlere uygulanacak sansürün artacağı ortadadır.

Ermeni Olayları'nın etkisinde görüldüğü gibi toplumsal ve politik olayların encümenin eser kontrol süreçlerine etki ettiği, encümen reislerinin kişisel eğilimlerine göre kontrollerde genişleme ve daralma olduğu anlaşılmaktadır.

Yazar ve şairlerin yıllarca emek vererek ürettikleri eserlere müdahale edilerek değiştirilmesi ya da basımına izin verilmemesinin doğurduğu duygu sonucu encümenin eleştirilere konu olması, yapılan işin doğası gereğidir. Ancak, encümenin eser kontrolünde izlediği yöntem ve üyelerden bir kısmının tavırları konusunda kurum içinden eleştirilen yapılması ve bu eleştirilerin resmîyete bürünerek raporlanması kurumun aksayan yönlerini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Babıali Evrak Odası (BEO), 3435/257595; 3502/262611; 1952/156363; 1487/111523; 1487/111523

Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defterleri (DH.SAİDd), 3/90; 42/305; 152/52; 152/52; 5/941.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3), 479/8.

İrade Dahiliye (İ.DH), 844/67818;1295/102133; 1126/8798; 924/73267.

İrade Maarif (İ.MF), 2/64; 4/41; 4/65; 2/64; 6/13.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT), 450/30; 727/18; 511/34; 1104/55; 998/78; 639/20.

Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri (MB.İ), 128/87.

Şura-yı Devlet (ŞD), 1099/41.

Yıldız Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ), 25/16.

Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS), 437/93.

Yıldız Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM), 9/55.

Yıldız Maarif Nezareti Maruzatı (Y.PRK.MF), 4/27

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV), 60/20; 65/130; 63/64.

Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.RES), 99/9.

Zabtiye (ZB), 495/95.

Yayınlanmış Eserler

Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri, Haz.: İbrahim Küreli, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.

Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım 1888-1923*, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1930.

ARUÇI, Muhammed, "Fraşiri, Naim", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XIII, İstanbul 1996, s. 195-197.

BANOĞLU, Niyazi Ahmet, *Basın Tarihimizin Kara ve Ak Günleri*, M. Sıralar Matbaası, İstanbul 1960.

BİRİNCİ, Ali, "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S. 7, 2006, s. 291-349.

ÇANTAY, Balıkesirli Hasan Basri, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1957.

ÇORUK, Ali Şükrü, *Örnek Bir Vaka Işığında Abdülhamid Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014.

DEMİREL, Fatmagül, "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 5 (İstanbul 2012), s. 89-104.

DEMİREL, Fatmagül, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2007.

DIĞIROĞLU, Filiz, "II. Abdülhamid Dönemi Matbuat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dini Neşriyat", *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, Ed.: Fahrettin Gün-Halil İbrahim Erbay, TBMM Basımevi, Ankara 2017.

Ekrem Reşad-Osman Ferid, *Musavver Nevsa-i Osmanî*, Şems Matbaası, İstanbul 1328-1330.

ERGİN, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

Farukî Abdullah Hasib: *İmrüülkays Kasîde-i Mu'allakası'nın Şerhi*, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1316.

GÖVSA, İbrahim Alaaddin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul Tarihsiz.

- HIZLI, Kasım, “Son Dönem Maarif Bürokratlarından Abdullah Hasib Efendi ve Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği”, 2. *Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu*, Ed.: Murat Öztürk-Halit Yabalak, Van Yüzüncü yıl Üniversitesi Yayınları, Van 2020, s. 266-279.
- Hoca Tahsin, *Psikolocya yahud İlm-i Ruh*, Nşr.: Nadiri Fevzi, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, Dersaadet 1310.
- Hoca Tahsin, *Tarih-i Tekvin yahud Hilkat*, Nşr.: Nadiri Fevzi, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, Dersaadet 1310.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1988.
- İRTEM, Süleyman Kani, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür: Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999.
- “İcmal-i Ahval”, *Tercüman-ı Hakikat*, 16 Mayıs 1883, s. 1
- “İcmal-i Ahval”, *Vakit*, 1 Ekim 1883, s. 1.
- İSKİT, Server, *Türkiye’de Neşriyat Hareketlerine Bir Bakış*, Devlet Basımevi, İstanbul 1939.
- İSKİT, Server, *Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1943.
- KABACALI, Alpay, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1990.
- KOÇU, Reşad Ekrem: *İstanbul Ansiklopedisi*, Reşad Ekrem Koçu ve Mehmed Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul 1958.
- KUDRET, Cevdet, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1977.
- KÜÇÜK, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.
- Mehmed Rauf, *Edebî Hatıralar*, Haz.: Mehmet Törenek, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997.
- Mihri, *Mutavvel Sarf-ı Osmanî*, Matbaa-i Nişan Berberyan, Dersaadet 1304.
- Nadiri Fevzi, *Teşekkülât-ı Avalim*, Kasbar Matbaası, Dersaadet 1309.
- Nadiri Fevzi, *Türkçe Külliyyat-ı Kavaid-i Arabiye’den Sarf Kısmı Beyan*, Âlem Matbaası-Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul 1308.
- Namık Kemal’in Hususi Mektupları II*, Haz.: Fevziye Abdullah Tansel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1969.
- Namık Kemal’in Hususi Mektupları III*, Haz.: Fevziye Abdullah Tansel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- ORALOĞLU, Ali Z., “Zühdü Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XLIV, İstanbul 2013, s. 538-539.
- Örikağasıade Hasan Sırrı, *Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları ve Saray İdaresi*, Haz.: Ali Adem Yörük, Dergah Yayınları, İstanbul 2007.
- PAMUKCİYAN, Kevork, *Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003.
- “Reddü’l-Merdûd”, *Osmanlı*, 15 Mayıs 1898, s. 2-3.
- Resimli Gazete*, 18 Kasım 1897, sayı 54, s. 641.

- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Matbaa-i Amire, Darülhilafeti'l-Aliye 1316.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Matbaa-i Amire, Darülhilafeti'l-Aliye 1319.
- Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, Haz: Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- “Taraf-ı Meşihat-i Celileden Verilen Fetva-yı Şerifenin Suretidir”, *Sabah*, 28 Nisan 1909, sayı 7036, s. 1.
- UŞAKLIGİL, Halid Ziya, *Kırk Yıl*, Cumhuriyet Gazete ve Matbaası, İstanbul 1936.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit, *Edebî Hatıralar*, Akşam Kitaphanesi, İstanbul 1935.
- YALMAN, Ahmet Emin, *Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın 1831-1913*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

Ekler

EK-I: Encümen-i Teftiş ve Muayene Reisi Abdullah Hasib Efendi

(Resimli Gazete, nu. 54, 18 Kasım 1897)

EK-II: Abdullah Hasib Efendi'nin Raporu.

Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin Hakâyık ve Evrâka Müstenid Ahvâl-i Hâzırası ve Aza-yı Mevcudesi Hakkında Mühim Rapor.

Encümen-i Teftiş vekâletine bidâyet-i memuriyet-i bendegânem olan 1 Haziran sene [1]313 [13 Haziran 1897] tarihinden bu kerre ihsan buyurulan asâlete kadar mürûr eden beş ay zarfında min gayr-i had icrâ eylediğim hidemât ve ıslahâtın birer birer arz ve tafsîline lüzum göremem. Orası nezâret-i celilenin takdîrine muhavveldir. Yalnız encümenin hâl-i hâzırını teşrih etmek isterim.

Müstağnî-i arz ve izâhdır ki Encümen-i Teftiş ve Muayene bugünkü günde iki vazife-i ilmiye ve siyasiye ile muttasıf ve mükellef olmak lâzım gelir. Birincisi Avrupa'da olduğu gibi (Akademi) derecesinde ilmen, fazlen, kemâlen mezâyâ-yı müteaddide ve âliyye mâlik ve hâiz olmak. İkincisi üdebâ-yı cedîde cehelesinin Avrupa medeniyetinden aldıkları en muzır ve müfrit âsârdan tercüme ve iktibas sûretiyle meydana getirmekte oldukları kütüb ve resâilin münderecât-ı nâ-becâlarının ta'dîl ve tahzîzi ve hâricden gelen bilcümle kütüb ve resâil-i mütenevvianın o yolda mazarratdan tecrîdi için te'lîfât kısmınca Polis Nezâreti'nin bir nevi hizmetini deruhde etmektedir. Şu halde encümen azasının vezâifi fevkalâde ve hadden ziyâde hem mühim hem de dakik ve nâzıktır. Zira ecnebilerden ve teb'adan erbâb-ı âsârın bilerek bilmeyerek meydana getirdikleri ve âleme neşreyledikleri kütüb ve resâil ve te'lîfât-ı sâirenin her ibâresini ve hatta her kelimesini tedkik ve onun altında müstetir olan elfâz ve maânîyi tedkik ile mizâc-ı asr ve icâb-ı hâl-i siyasi ve mahallîye tevfiikan ruhsat vermek hayli bir iktidâr-ı ilmî ve amelîye muhtaç ve mütevakıftır. Halbuki vezâif-i ma'rûza-i mühimme ile mükellef olan encümen azasının her birisi birer sûret ve münâsebetle oraya girmiş ve tecârib-i resmiye ve amelîyât-ı fiiliye dairelerinden geçmeyib gayet basit bir tavr u mişvârda bu mevkii bulmuş ve encümenin vezâif-i tâkat-fersâsının müterettib-i aleyhi olan mesûliyeti düşünemeyerek deruhde eylemiştir.

Encümen heyet-i umûmiyesinin leffen takdim kılman pusulada⁵⁶ muharrer kırk dört bin beş yüz elli yedi kuruş şehri aldıkları maaş nisbetinde iş görmek lazım geldiği halde bunların betâet ve teseyyüb-i sâbıkalarından ve adem-i liyâkat ve ehliyetlerinden dolayı umum nezdinde en adi ve bayağı bir şeye misal gösterilmek icab ederse, "Bu iş Encümen-i Maârif'e benzer" darb-ı meseli zebân-zeddîr.

Vaktiyle encümenin aleyhinde söz söylemedik gazete kalmadığı gibi hâricden gelen evrâk-ı havâdis dahi envâ-ı tahkirât ile memlû idi. Nazmen ve neşren irâd olunan beyitler, cümleleri istihzâlara nümûne olmak ve Encümen Başkâtibi Vehbi Beyefendi'nin Beyoğlu'nda ve Galata'daki ahvâl-i mütehettikâne ve serhoşluğa münhemikâne olan hallerini tasvîr etmek üzere İstanbul'dan gönderilmiş mektubun Filibe'de çıkan melfûf *Emniyet* gazetesinde muharrer sûretiyle gazetenin mütâlâa-i mahsûsası şâyân-ı teemmül ve bunda münderiç olan şu:

Encümence çizdiler kasden yine bir âyeti

Gayretullâha dokunmaz mı bu hâlin gâyeti

Beyti ile cümle-i mesmûâtından olan şu:

Hiddet etme çizseler de resmini, âsârını

Fehm-i ma'nâ-yı sühânda encümen bîgânedir

Beyti mûcib-i teessûf ve teellümdür.

Vâkıa encümen azasının ekserisi bu beyitlerin müfâdına mâsadak olmadığını âtîde isbat edecek midir.

⁵⁶ Rapora ek olarak herhangi bir belge bulunmamaktadır.

Nâzır paşa hazretlerinin ale'd-devam umûr-ı devlet ve mesâlih-i ibâdın takîb ve tesrî'inden geri kalmadığı hiçbir gün nazar-ı itinâ ve ehemmiyetden dûr tutmadığı velhâsıl sevk ve şevk için ne lâzım ise cümlesini maddeten ve mânen icrâ ettiği halde encümenin bu hâl ve kâle gelmesi heyetin kısm-ı a'zamını teşkil eden eczânın işe yaramamalarından neş'et etmiştir. Bu sûretle heyete encümen nâm-ı irfân-ı ittisâmı verilemez ve umûmun nazar-ı istihfâf ve ta'n ü teşnîinden yine o heyet ebedâ kurtulamaz.

Mesâlih-i devlet ve ibâdın şu sûret-i maktûha ve mezmûmeye gelmesi ve yâr u ağıyârın zem ve hücumuna hedef olması encümen azasının zîrde arz olunacak mesâil gibi ahvâlde bulunduklarından tevellüd ve teraşşuh eylemiştir.

Encümen azasının aldıkları maaşların mukâbilinde üç vazifeyi akdem ve ehem meslek bilmiştir:

Birincisi; Mahlûlden, hâricden, dâhilden elhâsıl nereden olursa olsun ne kadar müstekreh görünürse görünsün her türlü vesâil ve vesâite teşebbüsle zam ve tezyîd-i maaş.

İkincisi; Terfi-i rütbe.

Üçüncüsü; Tebdîl-i nişan ettirmekdir.

Encümen azasının fikri bu âmâl ve metâmî'a maksûr ve mahsûr ve istitâ'at ve iktidârları dahi gayet dûn ve mahdûd olunca marzî-i âliye muvâfık bunlardan hüsn-i hizmet beklemek serabdan su içmek kabîlindendir.

Encümen azasının bu üç emele dair şifâhen etdikleri ricâları, söyledikleri sözleri, tekâpûları, dökdükleri âb-ı rûları hasr ü ta'dâd ve husûsiyle isbât etmek müşkil değilse de münâsib olmadığından makâm-ı nezârete, muhasebeciliğe, şuraya buraya mütemâdiyen vermekde oldukları resmî istidâlar, hususi tezkereler, niyaz-nâmeler vesâireleri bir taraf[a] kalsın meslek-i marûzlarına delîl-i tahrîri ve sübûtî olmak ve münhasıran çâkerlerine yazılmış bulunmak üzere hatt-ı destleriyle yazdıkları bir hayli tezkere ve pusulalardan numro itibariyle leffen ve aynen takdim ve münderecâtı muhtasar fihrist ile tarif kılınan varakaların münderecâtı tayîn-i mâhiyet ve maksadlarına kifâyet eder.

Ezcümle kendine hafiye süsünü veren ve bu zehâb-ı fâsid ile âlemi ihâfe eden Nâdirî Efendi'nin ahlâken, itikâden ma'hûd Şinasi ve Hoca Tahsin'in telâmizinden olduğundan muhtâc-ı teşrîh olmayan meslek ve mezheb-i haricîsinden başka icrâ-yı memuriyet hâlinde ve resmen encümende oturduğu günde (sadaka-i haram) kabîlinden olarak meyhânede içmek üzere hatt-ı destîyle muharrer ve Selâvî Efendi'nin hattıyla müzeyyel pusula ile kulunuzdan bira parası istemesi ve buna nâil olmaz ise beş kuruşa kadar tenezzül ve tedennî eylemesi müzâyaka-i hâliye ve mâliyesine delâlet etmez. Belki mâhiyetinin ne kadar denî ve süflî ve zu'munda bulunduğu sadâkat ve hamiyeti ne mertebe ca'li olduğunu isbât eder. Çünkü sâhib-i namus ve iffet ve muhtâc-ı muâvenet bir adam ve siyyemâ bir memur bira parası nâmıyla tese'ül-i isti'tâda bulunmaz. Hiç olmazsa iâde etmek üzere istikrâz sûretiyle para taleb eyler. Mûmâileyh Nâdirî Efendi'ye bira parası değil belki fikrimce akıl ve namus parası olarak encümen azası muvâcehesinde alenen kendisine hademe vâsıtasıyla iki Mecidiye verdiğim vakit söylediğim sözler pek mühimdir. İktizâ ederse başkaca arz ederim.

Bendeniz ol vakit encümen vekâletine geleli ancak iki ay olmuş olduğu ve o zamana kadar Allah bilir şahsını dahi görmediğim, bilmediğim kendisince dahi malûm bulunduğu halde Nâdirî Efendi[nin] süfehâ tarzında bira parası talep eylemesi pek büyük bir cür'et ve denâetdir. Bu ahlâk ve rezâilde bulunan bir adamın nerelere kadar varacağını artık muvazeneye çekmek iktizâ etmez. Kendisiyle muârefem encümence vuku bulmuş iken bira parası isteyen adam ertesi günü beraberce içmek, meyhâneden meyhâneye düşmek için davet etmesi de me'mûl idiyse de bereket

versin encümende bendenizden gördüğü muâmelât-ı merâsim-perverâne vesâire kendisini böyle bir hadra-i âmâle düşürmekden vikâye etmiştir.

Encümen heyetinin meslek-i zâtîleri bu merkezde olduğu gibi iktidâr-ı hâzır-ı ilmî ve resmîlerini dahi tayîn ve isbât etmek için iki mühim meseleyi iki şahid-i âdil ve mücessem yolunda irâe eylerim.

Birinci Şâhid

Bâb-ı Serakerî mütercimlerinden ve Ermeni millet-i habîsesinin epeyce aklı fesâda eren efrâdından (Mihran) hâinü'l-kalb ve'l-kalem ve'l-lisân bundan on bir sene evvel Ermeni mekteblerinde okutmak için tertîb ettiği ve encümenin perde-i teseyyüb ve gafletiyle setrelediği (Sarf-ı Osmânî) nâm kitabın nüshâ-ı matbûası kalmadığından bahisle tekrar tab'ı zımnında bu kerre makâm-ı nezârete verdiği istidâ, encümene havâle olunmakla bir sarf kitabı siyâsiyât ve emsâli gibi mühim mebâhisi hâvî olmayıp bu da sathî ve fennî bir şey olmak lâzım geleceğini düşünerek li-eclî't-tedkik azadan Kâmil Efendi'ye havâle ve tevdi eyledim. Ba'de'l-kırâ'a ta'dîl ettiği ehemmiyetsiz birkaç kelimeden sonra, "Tab ve neşrinde beis olmadığına" dair kitabın zeylinde yazdığı mülâhaza üzerine velev ki sarf kitabı olsun müellifi Ermeni ve müfsid olduğu cihetle bir kere de kulunuz gözden geçireyim mütâlaasıyla kitabı bizzat tedkîke başladım. İçinde bulduğum ve hâliyle Kâmil Efendi tarafından ibkâ olunduğunu gördüğüm cümlelere, fazîh ibârelere, kelimelere tesâdüf edince aklım başımdan gitti. Şu zamanda böyle bir kitabın tab ve neşriyle Ermeni müfsidlerî çocuklarının ellerinde hem de tedris mecbûriyetiyle Ermeni mekteblerinde bulundurulmasına cevaz verilmesi hakikaten denâetin en süflîsinden ve niam-ı cenâb-ı velî-nimet-i a'zamîye karşı nankörlüğün en mezmûmundan ma'dûd olacağından makâm-ı kudsiyet-ittisâm-ı hilâfet-i kübrâya zâten ve sıfaten taarruz ve tecâvüz edecek derecede bi'l-iltizâm bî-edebâne yazılan fıkârâtın tayy olunmaması, ubûdiyet ve sadâkatin katıyyen zıd ve mugâyiri olan bu gibi cümel ve ibârât-ı müstehcene ve kabîhanın ibkâsına nasıl cevaz verdiğini encümen heyetinin huzurunda alenen mûmâileyh Kâmil Efendi'ye sordum: "Bizim aklımız böyle ince şeylere ermez. Biz ne biliriz. Biz böyle nazik ve dakîk nükteleri anlayamayız. Bundan sonra öğreniriz. Hakikaten bu söylediğiniz şeyler pek mühim imiş. Şimdi anlamaya başladım." gibi birtakım manâsız sözler söyledi. Ve kusûr-ı aza dahi bendenizin icrâ ettiğim tedkîkâta ve giriştiğim ta'mikâta mütehayyirâne bakdılar. Ve kitabın böyle tûlen ve arzan ve tefrîkan ve taksîmen bu kadar muzır ibâreleri teşkil edeceğine şaşdılar.

Bununla beraber itiraf ederim ki Kâmil Efendi amden ve kasden bu ibâreleri bırakmamış ve sû-i fikir ve fesâd ve mesleğinden dolayı kitaptan ihrâc etmemiştir. Hayır, böyle şeyleri idrâk edememesinden tevellüd eylemiştir.

Onu müteâkib Mihran'ı encümene celb etdim ve heyetin huzurunda Ermeni etfâlinin ta'lîmi için böyle hasâis-i âliye-i ubûdiyet ve sadâkat ve tabiiyete yakışmayan misaller, cümleler, kelimeler neşr ü ilânından maksadı ne olduğunu istifsâr eyledim. Sadâkatinden, fûlânından dem vurarak ve bu kitabın te'lîfine mükâfaten mazhar-ı âtîfet-i seniye olduğunu söyleyerek bazı te'vîlâta kalkışmak istediye de iki saat kadar devam eden muhâvere neticesinde cevâb-ı müskit ve muknî' vermek şöyle dursun itirâf-ı kusûrdan başka çâresi kalmadı. Çünkü kitabın yüz beşinci sahifesinin birinci satırının ibtidâsında;

Padişah, sultan, gosfend [koyun]

Deli, şeytan, koyun

Ve beşinci satırında;

Pâdişâh-ı cihân

Lübb-i deryâ

**HISTORY
STUDIES**
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

515

13 / 2

Ve on ikinci satırında
Âlicâh-bedhûy
Âlicâh-padişah
Mâderzâd-nâbînâ [kör]
Ve yüz otuz üçüncü sahifesinin beşinci satırında;
Es-sultân Abdülhamîd
Es-sultân hülâsatü's-sarf
Es-sultân ale's-seviye
Es-sultân ba'de'z-zuhr
Ve yüz elli ikinci sahifesinin on dördüncü satırında;
Memleket, mahkeme, mezbele, çöplük, menfaat
Mezarlık, matbaa, mesele, mühlîke, tehlike
Ve yüz elli beşinci sahifesinin on birinci satırında;
İblis, şeytan, iklîl, murassâ tac
Ve yüz altmışıncı sahifesinin üçüncü satırında;
Cehil babası, deynek şerefi
Allah'ın kelâmı
Ve iki yüz ikinci sahifesinin on ikinci satırında;
Hakan
Kalan, âlem-i casus
Ve ki yüz altıncı sahifesinin üçüncü satırında;
Savâb, mahv, rüşvet, alev
Ve iki yüz otuz üçüncü sahifesinin yirminci satırında;
Hakan, pâdişâh
Hâk, toprak, türâb
Ve iki yüz kırk dördüncü sahifesinin sekizinci satırında;
Min gayr-i haddin
Menfâ, sürgün mahalli

İbârât-ı fecîası mündericidir. Yalnız bunlar değil cedvelinde gösterildiği veçhile bunun gibi pek çok edebsizcesine toplanmış ibârât ve elfâzın sevk ve cem ve dercinde elbette bir mütâlaa-i mefseadet-kârâne maksûd olduğunu ve bu kadar tertîb ve tasnî hiçbir vakit tesâdüfe mebnî olamayacağını söylediğim üzerine bunlar hep kusûr ve tasmîm olmayarak yazılmış ve etfâl-i Ermeniyân'ın ta'lîm ve tehzîbi için tertîb olunmuş olduğu cevabına yine çâkerleri mâdemki bunların cümlesi düşünmeksizin yazılmışdır. Yine sevk-i tesâdüfle meselâ mahkeme, mezbele yerine (patrik, zındık) (patrikhâne, batakhâne) (patrikhâne, fişenkhâne); Galata'daki ma'hûd Ermeni mekteb-i kebîrini zikr ile (mekteb-i kebîr-i Ermeniyân, fesâd-ı kebîre nişân) yolunda sahîh ve vukû-ı hâle muvâfık misâlleri niçin derç etmediniz veyahud hatırmıza getirmediniz diyerek

istifsâr edince artık “El-hakku ya’lû ve lâ yu’lâ aleyhi”⁵⁷ hükmünce “ve bühite’l-lezi ...”⁵⁸ mantûk-ı âlîsınca müdâfaada bulunmaya kudreti kalmadı. Çıkdı gitdi.

Bu Meselenin Aksi Olarak İkinci Misal

Kitabcılardan İrfan Efendi’nin 11 Teşrinievvel sene [1]313 [23 Ekim 1897] tarihli verdiği arzuhâlde (Mukaddemât-ı Sulhiye’nin Tercümesi) nâmıyla devletçe gazetelerle ilan buyurulmuş olan muâhede sûretinin gazetelerden cem’iyle bir risâle şekline vaz’ı için ruhsat itâsını talep etmiş ve makâm-ı celîl-i nezâretten bi’l-havâle encümen heyetince bunun tab ve neşri câiz olub olmadığı meselesi her gün müzâkereye konulmak şartıyla bir hafta zarfında cereyân eden akıl ermez birtakım tasavvurât-ı muhtelif neticesinde mezkûr (Mukaddemât-ı Sulhiye Tercümesi’nin) risâle hâline vaz’ıyla tab ve neşri gayr-ı câiz olduğuna müttefikan karar verdiler.

Bu karara hayret etmemek, encümen heyetinin bu kadar sathî ve basit bir şeyin adem-i idrâk ve tefrîkindeki bedîhiyâta bile izhâr-ı liyâkat edememesinden teessüf eylememek kâbil değildir. Velvele-i şân ve şöhreti âlem-i a’lâya, arş-ı Hüdâ’ya çıkmış, şa’saa-i celâlet ve azameti Avrupa hükümdarlarının çeşm-i ehemmiyetlerini kamaşdırmış olan muvaffâkiyât-ı zafer-gâyât-ı hazret-i hilâfet-penâhînin fihrsit-i mükemmel ve icmâli olan mukaddemât-ı sulhiyenin tab’ına cevaz verilmemesi ve devletçe tebligât-ı resmiye sırasında umûma tebşîr ve ilân olunan ve herkesin nazar-ı iftihar ve mübâhâtına konulan bir hülâsa-i bedîatü’l-icmâlin ahkâm-ı âliyesini şayed gazetelerde tesâdüf edemeyen bulunursa tedârik ve mütâlaasına kolaylık veren böyle bir tasavvur-ı müstahsenin önüne sed çekilmesi ne esbâb-ı kânuniye ve nizâmîye ve mehâzîr ve mütâlaât-ı siyasiye mülâhaza olunduğunun izah edilmesi lüzûmunu ihtâr ve irâde-i seniye ile neşrolunmuş olan Matbaalar Nizamnâmesi’nin yirmi birinci maddesi hükmünce âlemin hedef-i itirâzına emsâl-i sâbıkası gibi ehemmiyet verilmesin. Müsted’î Şûrâ-yı Devlet’e mürâcaatla oradan bir suâl vârid olursa ne gibi cevâb-ı kâfi verilebileceğinin şimdiden ihzârını beyân ve tezkâr eyledim ise de “Biz bunun mazarratından korkarız. Daha bitmemiş bir meseleyi âleme nasıl ilan ederiz” yolundaki cevaba artık cevap yoktur. Zira encümeni âlemin lisân-ı istihzâsına düşüren şey Mihran’ın kitabı gibi nefretle reddolunacak âsârın neşrine, mekteplerde okunmasına ruhsat vermek, diğer taraftan mefharet ve memnûniyetle neşr ü tab’ına ruhsat verilmesi lazım gelen âsâr-ı muvaffâkiyât-ı hazret-i mülukdârînin intişârına mûmânaat etmek gibi gerçekden birincisine kan ağlamak, ikincisine tebessüm-i fahr ü mübâhât eylemek iktizâ eden ahvâl-i mütenâkızadan neş’et ettiğini bîçâre encümen heyeti idrâk edemezler.

Encümen’in şu fâhiş hatâ-yı zâhire bile gösterdiği ısrâra karşı daha ziyâde ilhâh göstermek istemedim. Çünkü “ve fevka külli zî ilmin alim”⁵⁹ nass-ı âlîsınca encümenin mahkeme-i temyîzi olan ve nâzır paşa hazretlerinin bizzat taht-ı riyâset-dakîk-i şinâsîlerinde in’ikâd eden komisyonca bu cihet tedkîk olunacağından ol vakit hatâ ve savâb taayyün edeceğinden işin ilerisine gitmek istemedim. Muahharan encümenin şu karâr-ı ibret-âsârı komisyonda bi’l-mütâlaa yazılan kararda, “Bâbîâlî”den resmen gazetelerle ilan buyurulan ve saltanat-ı seniye’nin Yunan Muhârebese’nde kazandığı muzafferiyât-ı celîlesinin zübdesini hâvî bulunan Mukaddemât-ı Sulhiye Tercümesi’nin eyâdî-i tedâvülde bulunmasıyla gazetelerde ilânını görmeye muvaffak olamayan teb’a-i Devlet-i Aliye’nin nazar-ı itilâna vaz’ı için işbu tertîbin tab’ı pek münâsib olduğundan ruhsat itâsına karar verildi”[ğ] beyân olunmuşdur. Zaten encümenin fevkinde olan komisyonun bu karâr-ı ma’kûlüne tevfikân ruhsat itâsı lâ-büd idüğünden kararı irâe ve keyfiyeti tefhîm ve ifade eylediğimde mâdemki encümen ruhsat verilmesin demiş ve komisyon ruhsat kararını

⁵⁷ “Hak daima üstündür, ona galip gelinemez”.

⁵⁸ “(...) O kâfir şaşırıp (ve tutulup) kalmıştı.” Kur’ân-ı Kerim, Bakara Suresi, âyet 258. Balıkesirli Hasan Basri Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, c. I, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1957, s. 72.

⁵⁹ “Her ilim sahibinin üstünde daha iyi bilen vardır”. Kur’ân-ı Kerim, Yusuf Suresi, âyet 76. Balıkesirli Hasan Basri Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, c. I, s. 359.

vermiş, komisyon tarafından ruhsatnâme itâsı lâzım gelir, cevab-ı hande-fezâsını yine im'ân ve idrak etmeksizin vermiştir.

Şimdi böyle heyete ne demeli, nasıl akıl öğretmeli, nizâmât-ı Devlet-i Aliye'nin ahkâmını, icâbâtın fûrû ve usûlünü nasıl telkin etmelidir, Allah bilir bilmem. Zaten komisyonun kararı vechile ruhsatnâmeyi tanzîm ve ihzâr eyledim. Fakat yevmî işlerin şu sûretle birbirine benzemeyen vukûâtını tatbîk için bunlarla uğraşmak epeyce bir tekellûf ve zahmete vâbestedir. Buna dair olan evrâk-ı melfûfât fihristinde mûnderiç ve bu rapora melfûfdur.

Mihran'ın işinden dört ay geçmiş olduğu halde bundan bahs olunmayıp şimdi mevki-i arz u beyâna vaz'ı neden lâzım geldiğinin suâl-i mukadderine cevab vereceğimdir. Bendeniz evvel emirde encümen ri'yâseti vekâletini cidden kabûl etmedim. Asâletini hiç hatırıma getirmedi. Çünkü hâricden iştiğim havâdisi, Maârif dâhilinde aldığım hakikî malûmâtı encümen azalarından bazılarının bildiği ahvâl ve muâmelâtını nazar-ı tedkîk ve itinâyâ alarak böyle bir girdâba bittabi girmek istemedim. Devletlü nâzır paşa hazretleri bu vekâleti kabûl için ısrâr ve icbâr etdi ve hatta tekdir derecesine vardırdı. Velînimetimiz efendimiz hazretlerinin uğurunda sâdikâne hizmet etmek Cenâb-ı Hakk'ın marzîsidir ve encümenin artık sabr u sükût kabul etmeyecek derecede bir hâl-i tezebzübde ibkâsı, cenâb-ı methû-ı a'zamımızın hilâf-ı rızâsıdır, zemininde pek çok ifâdât ve işârât-ı âlimânede bulundular. Vâkıa hakikat mânend-i şems-i zuhâ fakat encümen belâdır. Mektûbî ve muhâsebeci beyler vâsıtasıyla bu işden afvımı ricâ etdirdim, kabul olmadı. Nâzır-ı müşârün-ileyh hazretlerinin vukûf-ı hakâyık-kârânesiyle ikâzât-ı hikmet-perverânesi bendenizi düşündürdü. Her türlü müşkilâta göğüs gererek vekâleti muztarran ve meccânen kabul etdim. Beş ay ifâ-yı vazîfe eyledim. Bu müddet zarfında ifâ ettiğim hıdemâtı encümenin muâmelâtından vaktiyle teşekkî eden erbâb-ı mesâlihden, gazetecilerden teşekkürâtı hâvî aldığım ve el-yevm sakladığım müteadid tezkereler, mektublara ehemmiyet vermeyerek işime devam ediyordum. Zâten kabulünü istemediğim bir vekâlet zamanı arasında şu Mihran'ın kitabı meselesini arz etsem güya işgüzarlık irâesiyle asâlete namzed olmak veyahud ta'cîl-i husûlüne vâsıta aramak gibi bir vaziyetde bulunmağa doğrusu ahlâkım ve büyük söyler isem de ulûvv-i cenâbım mâni oldu. Bununla beraber kitabın şu sûret-i mevcûde ve kabîhada neşrini men etdim. Kitabı alıkodum. Gelecek reise keyfiyeti söyleyeceğimdir. Alt tarafını o düşünsün, diyerek sükût eyledim. Fakat şimdi mâdemki müstahak olduğum halde sâye-i ihsan-vâye-i hazret-i mülûkânede asâlet-i bendegânem icrâ buyuruldu. Yine meslek-i sâbıkımda devam ile beraber işin her cihetini düşünmek ve ahvâlin ihtimâlât-i mütenevviasını pîş-i nazar-ı teemmüle koymak ve esas ve teferruâtını atebe-i felek-mertebe-i cenâb-ı velînimet-i a'zamîye arz ve ilân etmek vezâif-i sıdk u ubûdiyet-i kemterânemden ve encümenin şu hâl-i hâzır ve ma'lûmuyla ibkâsı ve ilm-i beşerin müstakbelen tamamıyla muhît olamayacağı vukûat ve muâmelâtdan münhasıran şahıs ve vazîfe-i çâkerânemin mesûliyet-i melhûzadan âzâde tutulmak veyahud encümenin cidden ve fiilen ıslâhıyla gerçekden erbâb-ı vukûf ve vüsûkdan aza nasbı ve mevcud azadan işe yaramayanların tekâüd suretiyle ihrâcî velhâsıl sûret-i umûmiye ve husûsiyede encümenden matlûb olan vezâifi bihakkın ifâya muktedir bir heyetin teşkîl ve tertîbiyle ıslâh buyurulması irâde-i ilhâm-âde-i cenâb-ı hilâfet-penâhiye menût mevâddan bulunmuş olmanın ol bâbda ve kâtibe-i umûr ve ahvâlde emr ü fermân velî-nimet-i bî-minnet-i âlemyân efendimiz hazretlerindir.”⁶⁰

⁶⁰ BOA, Yıldız Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM), 9/55.

EK-III: Emniyet gazetesinde Encümen-i Teftiş ve Muayene hakkında çıkan yazı.**Encümen-i Teftiş**

Bu cendere-i maârifî vaktiyle geştî-i nevha teşbih edenler şimdi hasbe'l-icâb oraya mürâcaat mecburiyetinde kalsalar idi acaba neye teşbih ederlerdi? Bu sözümüz mübâlağaya hamledilmemelidir. Kârî'n-i kiramdan hakikat-i hâle muttali olmayanların bir heyet-i resmîye hakkında bu yolda tasvîr-i efkâr edilmesini nâbecâ görebileceklerinden hakikatin izâhına lüzum görürüz. Sefîne-i Nuh tabîr-i kadîmini mecma-i ecnâs tarzına tahvîl ile hâl-i hazırını tarif mümkün olan bu heyetin vazîfe-i asliyesi, neşr ü tamîm-i maârif ve terakkî-i ulûm yolunda istifade değil, bezl-i vücûd ve nûkûdu bir vazife-i hamîyetkarâne addeden erbâb-ı kalemin müşkilât-ı muhdiseye karşı yine müracaatları vukû buldukça muâvenet-i mümkün ve teshîlât-ı lâzîmeyi diriğ etmemek ve herhalde âdâb-ı memuriyet ve terbiye ve nezaket dâhilinde muamele etmek madde-i mühimmesi iken oraya müracaat mecburiyetinde bulunanlardan şimdiye kadar bir ferдин memnun ve hoşnud kaldığı görülmemiştir.

Nazargâh-ı tedkîke takdim ettikleri evrakda ahvâl-i mevzûayı tamamıyla bildikleri cihetle mevzuât-ı basîta üzerine idare-i lisan eden muharrirlerin göz nuru dökerek yazdıkları şeyler - mücerred çizilmiş olmak arzusuyla kara kalem heyetine vaz edilmektedir ki bu çizilen şeylerin içinde mesela bir hadîs-i şerîf, bir âyet-i kerîme dahi mevcut olduğu kemâl-i istiğrab ve teessüfle işitilmişti. Hatta böyle bir muâmele-i diyânet-şikenâneye fart-ı hamîyeti sebebiyle fevkalâde müteessif ve dilhûn olan bir zat tarafından dahi atîdeki beytin bi'l-bedâhe îrad edildiği cümle-i mesmûattan bulunmuştur:

Encümence çizdiler kasden yine bir âyeti

Gayretullâha dokunmaz mı bu hâlin gâyeti

İşte, vazife-i esâsiyesini bir sûret-i ma'kûsede ifa eden bu heyet-i garîbe bari âdâb-ı memuriyete muvâfık muamelâtta bulunsa yine gösterilen nezâkete karşı herkesin hiç olmazsa zâhîren teşekkürâtta bulunması lazım gelirdi. Efsûs ki ashâb-ı mesâlih hakkında matlûb olan tarzda nazikâne değil adeta tulumbacıvârî birtakım muâmelat-ı bâride icra edilmekte ve mekteb mahsûlû olan beyler (!) tarafından erbâb-ı mürâcaata her gün bir türlü nûmûne-i bî-edebî gösterilmektedir. Âdâb-ı terbiye denilen şeyin kesbî mi yoksa vehbî mi olduğunu uzun uzadıya burada tetkike lüzum yoktur. Onu erbâb-ı terbiye ve zarâfet ve nezâket elbette takdir ederler. Yalnız teessüf edilen cihet azalık, serkitâbet, riyâset gibi sıfat-ı resmîyeyi haiz olan zevatın hiç olmazsa makâm-ı resmide ve ifa-yı vezâif-i resmîye ettikleri esnada biraz nezâket nikâbı istimâl etmeleri kendi menfaatleri, yani muhâfaza-i vak' u haysiyetleri mukteziyatından bulunduğunu da takdir etmekten âciz olmalarıdır. Beyoğlu âlem-i nûşânûşunda rûfekâ-yı vâfire ile her gece sergerm olarak orsa boca bir tavr-ı mestâne ile Karaköy Köprüsü'ne baştan kara rampa etmekte ve bu hâl ve kâhat-i iştimal ile köprüyü geçip bitâb-ı mestî ile ayakta durmaya mecalleri kalmadığından râh-ı rastlarına tesadûf eden bir tanzîfat arabasına rûkûba tenezzül ile hânelerine gök kandil avdet eylemekte bulunan beylerin ertesi günü def-i humar etmeksizin işbaşına gelip azalık, kâtiplik, riyâset vazifelerini güya ifâ ettikleri sırada erbâb-ı mesâlih hakkında akşamları bulundukları birahanelerdeki garsonlara bile icrâ edemeyecekleri bir tavr-ı bârid ile muâmele-i muhkîrâneye cüret ettikleri görülürse artık bu misilliler hakkında ne demek lâzım geleceğini kârî'n-i kiram hazerâtı pek güzel tayin buyururlar.

Emniyet

Dersaadet'ten alarak bâlâya derc eylediğimiz şu mektubun münderecâtında biraz mübâlağa tasavvur edilebilmesi muhtemel olduğundan bu bâbda tarafımızdan dahi biraz malûmat vermeyi münasip görürüz. Malum olduğu üzere mezkûr encümenin teşekkülünden maksad-ı esâsi erbâb-ı kalem tarafından takdim olunacak müellefât ve muharrerâtta menâfi-i mülk ü devlete ve kanûnen masûn olan erbâb-ı namusun haysiyetine münâfi tarizât ve mütalaâtın önü alınmaktan ibarettir.

Ancak gerek bâlâdaki mektup sahibinin izahâtı gerek şimdiye kadar matbaamıza vasıl olan müteaddid mektupların meâli ve gerek binnefs meşhûd olan ahvâl ve harekât, encümen-i mezkûra tevdi olunan vazifeden büsbütün hârice çıkıldığı gibi müteşekkil olduğu efrâdın dahi böyle bir vazifeyi ifâyâ gayr-ı muktedir, hatta ekseriyâ birtakım meziyyet-i marifetten muarrâ, terbiye ve tehzibden bîhaber olduğunu gösteriyor. Filhakika Matbuât-ı Dâhiliye sansür kaleminden çıkan müellefât ve muharrerât ile encümen-i mezkûrun satûr-ı kalemine giriftâr olan müellefât ve muharrerât arasında yerden göğe kadar farklar görülüyor. Vâkıa Matbuât-ı Dâhiliyece âsâr-ı kalemiye pek ince bir elekten geçirildiği inkâr edilemezse de yine her halde encümen-i mezkûrda cahilâne icra olunan sansürlüğe müreccahtır. Çünkü bu encümende bir âyeti, bir hadîsi çizdiği halde ne çizdiğini ne okuduğunu anlayamayacak kadar câhil azalar vardır.

Encümenin muâmelatına gelince bu cihet de azanın ilim ve marifetlerinden pek aşağı kalmaz. Sâye-i maârif-vâye-i hazret-i padişâhide henüz mektepten yetişerek göz nuru döke döke, geceleri gündüzleri uykusunu, rahatını fedâ ede ede küçük bir hikâye veyahut bir kavâid veya fennî bir risale kaleme alan bir nevheves için encümen tarafından her türlü teshîlat, bâhusus terbiye muktezâsı veçhile muamelece nezâket gösterilmek lâzım gelirken bu gibi nâzik, terbiyeli erbâb-ı kalemin aylarca evvel tevdi ettikleri halde henüz kendilerine iade edilmeyen eserlerini aramak için üç dört kere müracaat ettikleri reis-i encümen hazretleri veyahut azadan biri tarafından fena halde ve hiç kâide-i edeb-i memuriyet gözetilmeyerek kovulduğu defâatle görülmüş şeylerdendir. Bu gibi sû-i muâmeleler her sâhib-i vicdanı dilgîr ettiğinden arzu-yı mukaddes-i şâhâneye muhalif olan bu gibi ahvâlin önü alınmak üzere keyfiyeti evliyâ-yı umûrun nazar-ı dikkatlerine havâle ederiz.

“Encümen-i Teftiş”, *Emniyet*, 21 Kasım 1896, nu. 10-27, s. 2-3.

Summary

The Book Inspection Council was established in 1881 to inspect the publication of books and magazines in terms of compliance with "religion, morality and politics." With the establishment of this unit, it was aimed to free the permission to publish a book from arbitrariness and to transfer it to a delegation that would assume the identity of "academy" in the future.

The existence and practices of the Book Inspection Council have been criticized in the period's press. Council members' refusal to license literary works in order not to fall under responsibility, and harsh attitudes towards those applying for license, which amounted to beatings, caused complaints. Another problem of the Council that has become chronic and criticized is the staff problem. Council members were criticized for not meeting the requirements of their duty and for not working in an organized and coordinated manner.

One of the bureaucrats who wanted to solve the staff problem of the Council and ensure institutional discipline was Farukîzâde Abdullah Hasib Efendi (d. 1912), who prepared the report that constitutes the basis of this study. The first thing that Abdullah Hasib Efendi did as soon as he became the head of the Council, where he was appointed "reluctantly" in 1897, was to convey his observations about the institution to Abdulhamid II and to request the removal of the problematic members.

In the report, the duties of the Council were defined as "scientific" and "political." Its scientific duty is to be equipped like European academies. Its political task, on the other hand, is to determine whether the works which applied for the publication license are harmful. The Council should strictly controls the works written by "ignorant new literature authors" who have taken the harmful effects from European civilization. The second leg of the political task is the control of books came from abroad.

The most important issue highlighted in the report was the staffing problem. Troubled personnel such as Yahya Selavi and Nadiri Fevzi were asked to be removed from the Council. It has been alleged that the members of the Council get out of line while granting the license to publish a book. This claim was exemplified by the work named *Sarf-ı Osmânî* by Mihran from the Armenian nation. The statements directed at Mihran and his work due to the Armenian Incident show the effect of social events on press and publishing life.

Abdullah Hasib Efendi did not want the continuation of the Council, which is very important for the Hamidiye regime, with the current method of censorship and staff. Otherwise, he does not want to be held responsible for the books to be published. He proposes to retire the useless members who do not work, with the serious and actual improvement of the Council, and the establishment of a commission consisting of real scholars.

Emphasizing that the Council should be equipped and respected like the European academies, Hasib Efendi did not fill in this important point. It is understood that he touched on the issue of academia to offer a comparison by drawing attention to the difference between the current situation and the targeted situation. It is understood that the aim of the academy was limited to the establishment edict, that in the following years, it was focused only on inspection, and complaints and requests towards the staff of the institution were expressed in the reform proposals.

Abdullah Hasib Efendi tried to gather the scattered structure of the Council and made an effort to keep the workflow of the institution with a high workload. He planned to make a staff arrangement and aimed to realize his draft with the report he presented. His purpose is not only staff regulation but an institutional revision altogether. New members were added gradually, taking into account their demands for the addition of qualified staff, but effective steps were not taken regarding the members who disrupted the coherence of the institution. A large-scale reform

in the style requested by Hasib Efendi was not realized, but a partial revision was made with the new staff added.

It was observed that the requests made by Abdullah Hasib Efendi and Zühdü Pasha regarding the separation of the insufficient and indifferent members of the Council were not taken into consideration by Abdulhamid II. It is understood that the problematic persons, Selavi Efendi and Nadiri Fevzi Efendi, were protected due to the espionage reports they presented to the palace about the activities of the Council, which was an important institution in terms of the regime.

The proposals of Hasib Efendi, who favored taking more stringent measures in the control of the works, are in a nature that aggravates the current censorship. If the desired institutional discipline is achieved, the censorship applied to the works for which a license is requested will increase.

It is understood that social and political events affected the control processes of the Council, as it was seen under the influence of the Armenian Incident. Similarly there was an increase or decrease in the controls according to the personal tendencies of the chairman of the Book Inspection Council.